

श्री काशी संस्कृत ग्रन्थमाला ६१

काव्यालङ्कारः

श्रीभामहाचार्येण विनिर्मितः

काशीविश्वविद्यालयाध्यापकाभ्यां

पण्डित चटुकनाथ शर्मा

एम. ए., साहित्योपाध्यायः

तथा

पण्डित बलदेव उपाध्याय

एम. ए., साहित्यशास्त्री

इत्येताभ्यां भूमिकादिभिः समलङ्कृत्य

सम्पादितः

काशीविश्वविद्यालयोपकुलपतिपदं विभूषयद्भिः श्रीमदाचार्यप्रवरैः

आनन्दशङ्करध्रुवमहोदयैः

लिखितेन प्राक्तननेन सनाथीकृतः



चैत्रवम्भा संस्कृत संस्थान

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक

पो० भा० चैत्रवम्भा, पो० वा० नं० १३९

जड़ाव भवन, कै० ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी (भारत)

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

६१



काव्यालङ्कारः

श्रीभामहाचार्येण विनिर्मितः

काशीविश्वविद्यालयाध्यापकाभ्यां

पण्डित बटुकनाथ शर्मा

एम. ए., साहित्योपाध्यायः

तथा

पण्डित बलदेव उपाध्याय

एम. ए., साहित्यशास्त्री

इत्येताभ्यां भूमिकादिभिः समलङ्कृत्य

सम्पादितः

काशीविश्वविद्यालयोपकुलपतिपदं विभूषयद्भिः श्रीमदाचार्यप्रवरैः

आनन्दशङ्करध्रुवमहोदयैः

लिखितेन प्राक्कथनेन सनाथीकृतः



चौरवम्भा संस्कृत संस्थान

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक

पो० आ० चौखम्भा, पो० बा० नं० १३९

जड़ाव भवन, के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी (भारत)

प्रकाशक : चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी

संस्करण : द्वितीय, वि० संवत् २०३८

मूल्य : रु० २५-००

© चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

इस ग्रन्थ का परिष्कृत तथा परिवर्धित मूल पाठ

एवं टीका, परिशिष्ट आदि के सर्वाधिकार

प्रकाशक के अधीन हैं ।

अन्य प्राप्तिस्थान

१. चौखम्भा ओरियन्टालिया

पो० बा० नं० ३२

गोकुल भवन, के. ३७/१०९, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी-२२१००१ (भारत)

टेलीफोन : ६३३५४

टेलीग्राम : गोकुलोत्सव

शाखा—बंगलो रोड, ६ यू० बो० जवाहर नगर

दिल्ली-११०००७

फोन : २२१६१७

२. चौखम्भा विश्वभारती

पो० बाक्स नं० १३६

चीक (चित्रा सिनेमा के सामने)

वाराणसी-२२१००१ (भारत)

फोन : ६५४४४

३. चौखम्भा भारती अकादमी

के. ३७/१०६, गोकुल भवन

गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी-२२१००१

फोन : ६३३५४

THE
KASHI SANSKRIT SERIES

61

KĀVYĀLĀNKĀRA

OF
BHĀMAHA

Edited With Introduction etc.

By

BATUK NĀTH ŚARMĀ

M. A., Sāhityopādhyāya

and

BALDEVA UPĀDHYĀYA

M. A., Sāhitya Śāstri

Professors, Benares Hindu University

With a foreword

By

Principal A. B. DHRUVA

M. A., LL. B

Pro-Vice-Chancellor, Benares Hindu University

CHAUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN

Publishers and Distributors of Oriental Cultural Literature

P. O. Chaukhambha, Post Box No. 139

Jadau Bhawan, K. 37/116, Gopal Mandir Lane

VARANASI (INDIA)

© *Chaukhambha Sanskrit Sansthan, Varanasi*

Second Edition 1981

Price : Rs. 25-00

Phone : 65889

Also can be had of

1. CHAUKHAMBHA ORIENTALIA

Post Box No. 32

Gokul Bhawan, K. 37/109, Gopal Mandir Lane

VARANASI-221001 (India)

Telephone : 63354 Telegram : Gokulotsav

Branch—Bungalow Road, 9 U. B. Jawahar Nagar
DELHI-110007

Phone : 221617

2. CHAUKHAMBHA VISVABHARATI

Post Box No. 139

Chowk (Opposite Chitra Cinema)

VARANASI-221001

Phone : 65444

3. CHAUKHAMBHA BHARATI ACADEMY

Gokul Bhawan, K. 37/109

Gopal Mandir Lane

VARANASI-221001 (India)

Phone : 63354

CONTENTS

FOREWORD	1—8
INTRODUCTION	1—71
किमपि प्रास्ताविकम्	१—८
विषयानुक्रमः	१—२
TEXT	१—४६
परिशिष्ट १	१—१०
„ २	११—१६
„ ३	१७
INDEX	1—2.

FOREWORD

I have much pleasure in contributing a brief Foreword to this edition of Bhāmahālaṃkāra which my young colleagues—Pandit Batuknath S'arma and Pandit Baldeva Upadhyaya—have prepared for the Kashi Sanskrit Series. As is well-known this work was first published many years ago as an appendix in Mr. K.P.Trivedi's edition of the Pratāparudra-Yāśobhūṣaṇa in the Bombay Sanskrit Series. But considering its interesting contents and the place of Bhāmaha in the history of Indian Poetics, it was rather strange that no Indian scholar or publisher should have thought of bringing it out, until now, as a separate volume.

The editors of this new publication have fitted up the text with an exhaustive Introduction, in which they have reviewed all the existing literature relating to the religion, date and works of Bhāmaha. The controversies, which arose almost immediately after the publication of Mr. Trivedi's Appendix, were soon lost in the din of the battle which raged fiercely round the "Plays of Bhāsa". But since the latter has now subsided, at least for the time being, the Bhāmaha problems have a chance of being taken up again and carried nearer the solution if possible.

WAS BHĀMAHA A BUDDHIST?

It may readily be admitted that the word सर्वज्ञ occurring in the maṅgalācharaṇa of Kāvyaḥālaṃkāra may mean "S'iva" as the word is one of the synonyms of the god according to Amarakoṣa. Moreover, if the source of Amara's statement be

investigated, it will probably be found in the religio-philosophical system in which the Omniscient God of the Nyāyadarśana was identified with the S'ivavof S'aiva Āgama. Nevertheless, it may be pertinent to inquire whether the word is used, in any of the maṅgalācharaṇas which we know of, in a sense other than that of Jina or Buddha, which, too, are recognised senses of the word. The argument, based on the character of Bhāmaha's illustrations which is advanced by Mr. Kane and some others and is endorsed by the present editors, does not carry conviction, for a similar use of Brahmanical literature is made by Hemachandra in his Kāvyaṇuśāsana despite the author being a redoubtable Jaina. The single consideration which appears to weigh most and militate strongly against Bhāmaha being supposed to be a Buddhist is the manner in which he criticises the doctrine of Apohā. This doctrine is, no doubt, Buddhistic. But is it an essential part of Buddhism? At most, its rejection would only show in view of Bhāmaha's obeisance to Buddha in the maṅgalācharaṇa—that he was an incomplete Buddhist who did not care for this particular tenet of Buddhistic logic. As a matter of fact, however, Apohavāda was a special theory of the school of Dignāga which, as noted by Prof. Stcherbatsky, was not accepted by the Mādhyamikas (See Stcherbatsky's footnote on pp 155-56 of his translation of Candrakīrti's Mādhyamikavṛtti" given in his valuable monograph on "The Conception of Buddhist Nirvāṇa"). The ground being thus cleared for regarding Bhāmaha as a Buddhist, the view suggested by the reference to "Sarvajña"

in the *maṅgalācāraṇa* may be corroborated by the fact that the only definitions of *Pratyakṣa* cited by *Bhāmaha*, *Kāvya-lamkāra* Ch. V, are those which are indisputably Buddhistic, viz. those formulated by *Vasubandhu* and *Dignāga*. I do not refer to the nature of Inference and the classification of Fallacies mentioned in that chapter as evidence pointing to the same direction, as it is still a matter of controversy among scholars whether this contribution to Logic is exclusively Buddhistic. Personally I think it is not, but the problem is too difficult to be solved or even attempted in the short space of a Foreword. But it is impossible to overlook the fact the *pramāṇas* are stated by *Bhāmaha* to be two—*Pratyakṣa* and *Anumāna* only—which is particularly in conformity with the view of Buddhist logicians. It may be argued on the other hand that the doctrine, although long known and recognised as Buddhistic, was held at one time by the *Vaiśeṣikas* also. But it should be noted that this was no longer so after Buddhism came into sharp conflict with Brahmanism, that is, in the centuries which followed the downfall of the Asokan Empire, and especially during the period to which *Bhāmaha* could possibly be assigned. Moreover, if, as *Stcherbatsky* now holds, *Praśastapāda* is to be placed before *Dignāga* and consequently before *Bhāmaha*, it becomes incredible that the doctrine of two *pramāṇas* accepted by *Bhāmaha* should be a *Vaiśeṣika* doctrine, *Praśastapāda* having developed the system already into one of four *pramāṇas*. To me the whole of the logic contained in chapter V seems to have been exactl

what it professes to be, namely 'हेतुन्यायलवोच्चयः' that is, a work 'condensed and collected' from some regular work or works on Logic, which judging from the form and the contents appear to be those of Dignāga, Śaṅkarasvāmin or Dharmakīrti.

The question of the date of Bhāmaha bristles with problems too numerous and intricate to be discussed satisfactorily in the short space of a Foreword. A few observations on some of them may, however, be attempted :

Let us take the question of the relative chronology of BHĀMAHA AND KĀLIDĀSA—

We read in the Meghadūta of Kālidāsa :—

धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क मेघः

सन्देशार्थाः क पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।

इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे

कामार्ता हि प्रकृतिरूपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥

and in Bhāmaha's Kāvya-lāṅkāra :—

अयुक्तिमद्यथा दूता जलभृन्मारुतेन्दवः etc.

This raises the interesting problem of the priority or posteriority of Bhāmaha to Kālidāsa. After reproducing the arguments of those who place Kālidāsa before Bhāmaha and of those who do vice versa, the editors conclude with the remark : " Taking the arguments from both sides into consideration we may confess that much can be said on both sides and that nothing is really settled. " If I may express my opinion on the point, I may say that I have not the least doubt that Kālidāsa preceded Bhāmaha. To the unromantic mind of the latter, the Dūtakāvya appear at first 'अयुक्तिमत्', that is, irrational, but he soon remembers

Kālidāsa's line :—

इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं यथाचे etc.

and consequently modifies his sweeping objection by the remark :—

यदि चोत्कण्ठया यत्तदुन्मत्त इव भाषते ।

तथा भवतु भूम्नेदं सुमेधोभिः प्रयुज्यते ॥

Here यदि चोत्कण्ठया etc. is a distinct recollection of इत्यौत्सुक्याद् etc. and Kālidāsa is evidently one of the "सुमेधसः" referred to in the observation "भूम्नेदं सुमेधोभिः प्रयुज्यते".

BHĀMAHA AND DANDIN—

This question has been adequately discussed by Mr. Kane in his History of Alamkāra Literature prefixed to his edition of the Sāhityadarpaṇa. Therein after fully setting forth and examining the arguments of the two parties, he concludes as follows "Whoever may be earlier both are very near each other and are to be placed between 500 and 630 A. C. If, however, it be said that from the materials collected above one must be held to be borrowing from or criticising the other, then I would declare myself in favour of Daṇḍin's priority over Bhāmaha. I hold that the reasons assigned for Daṇḍin's priority are more weighty (though not decisive) than those assigned for Bhāmaha's priority." But the majority of the scholars who have written upon this subject hold the opposite view, and personally I share with the editors the opinion of those who place Bhāmaha before Daṇḍin. In Ch. V of his work Bhāmaha thus justifies the place of शास्त्र in poetry and poetics:

स्वादुकाव्यरसोन्मिथ्रं शास्त्रमप्युपयुज्यते ।

प्रथमालीढमधवः पिबन्ति कटु मेघजम् ॥

On the other hand, Daṇḍin says :

प्रतिज्ञाहेतुद्वयान्तहानिर्दोषो न वाप्यसौ ।

विचारः कर्कशः प्रायस्तेनालीढेन किं फलम् ॥

Mr. Kane refuses to believe that the latter is intended as a criticism of the former, for he says, "It is more than doubtful whether, if Daṇḍin had the whole of the 5th Pariccheda of Bhāmaha before him and was in a fighting mood, he would have let off Bhāmaha with such a mild and suave remark "तेनालीढेन किं फलम् ।" I do not see why Daṇḍin should be in a fighting mood, when he could analyse the metaphor of his opponent and show that it did not support his case ? Cover your "विचार" which is a hard nut with as much 'रस' as you can, it will still cut your mouth, says Daṇḍin in reply to Bhāmaha. Is 'विचार' ever said to be 'आलीढ' ? Does not this unusual word—unusual in its use with 'विचार'—seem to have been taken from Bhāmaha ? Does it not, moreover, clearly imply a metaphor of 'मधु' ? If so, what could Daṇḍin have possibly had in his mind except the line of Bhāmaha—"प्रथमालीढमधवः पिवन्ति कटुमेवजम्" ? To me Daṇḍin's line appears to have made a crushing reply to Bhāmaha.

BHĀMAHA AND DHARMAKĪRTI :—

Lastly, Dr. Jacobi holds that Bhāmaha is posterior to Dharmakīrti, the former having borrowed certain logical definitions and expressions in ch. V. of his Kāvya-lamkāra from the latter. Against this the editors are right in urging that the reference to त्रिरूपलिङ्ग in the त्रिरूपालिङ्गतो ज्ञानम् (Kāvya-lamkāra ch. V, II) does not prove Jacobi's case, since the doctrine of लिङ्गत्रैक्य can be traced to Dignāga and

was probably older. I have discussed the whole problem of the relation of Buddhist with the Brāhmaṇa Nyāya in the Introduction to my edition of the "Nyāya-praveśa" which is now in the press, and consequently refrain here from a detailed examination of this particular question. However, there are three other parallels which cannot be explained away quite so easily : one is "प्रत्यक्षमनुमा च ते (प्रमाणे) । असाधारणसामान्यविषयत्वं तयोः किल" in Kāvya-lamkāra, corresponding to similar statements in the Nyāyabindu. No doubt the doctrines of स्व(असाधारण)लक्षण and सामान्यलक्षण did not originate with Dharmakīrti. But have they been put forth by any earlier logician to bring out the distinction between Pratyakṣa and Anumāna in the way Bhāmaha and Dharmakīrti have done ? Moreover, it is to be remembered that the question here is not whether a particular thought existed before the time of Dharmakīrti or Bhāmaha, but whether it has been expressed in the same way. There are two other passages cited by Jacobi—Dharmakīrti's 'दूषणानि न्यूनताद्युक्तिः' corresponding to 'दूषणं न्यूनताद्युक्तिः' of Bhāmaha, and the former's 'दूषणाभासास्तु जातयः,' corresponding to the latter's 'जातयो दूषणाभासाः' । Here there is, as the editors admit, 'a striking similarity of language' which it is difficult to explain except on the hypothesis of one borrowing from the other. Consequently they suggest that of the two Dharmakīrti may have been the borrower. But is this probable ? Is Bhāmaha known as a logician ? Does he not himself say that he has only "collected" his logical statements ("हेतुन्यायलवोचयः") ? In view of this, the passage in the Ânanda-

vardhana's "Dhvanyāloka" on which the editors rely for proving the priority of Bhāmaha to Bāṇa and therefore to Dharmakīrti must be set aside as untrustworthy or explained away if possible. I think the latter is not impossible. The passage which is found as III. 28 of Bhāmaha's Kāvyaśālikā is not ascribed by Ānandavardhana to Bhāmaha by name, and possibly the verse in question is a quotation from an earlier writer for illustrating the particular śālikā "तुल्ययोगिता". A possible objection based on Bhāmaha's own statement in II. 96 that the illustrations were his own composition, is met conclusively by Mr. Kane who quotes many facts to the contrary. Moreover, the passage under consideration occurs in Chapter III and not in II.

These are just a few of the many interesting date-problems which have arisen in connection with Bhāmaha and which have received full treatment at the hands of the present editors. I have much pleasure in commending their work to the attention of Sanskrit Scholars.

A. B. DHARVA.

I.—BHĀMAHA AND HIS KĀVYALĀŅKĀRA.

BY BATUK NATH SARMA AND BALDEVA UPĀDHYĀYA.

PRELIMINARY.

In every age, in every clime, the importance of an author is weighed on the scales of utility by the coming posterity. Plato and Aristotle command no inconsiderable recognition and deference even now—in the age which has seen cultural progress in almost all directions. This is so, not only for the reason that their works were of the highest order, but also because they were made much use of by the generations coming after them. So it seems that in order to gauge the merits of a particular author we should betake ourselves to the consideration of the kind of fame which that author has had the good fortune to call his own.

IMPORTANCE OF भामह

Let us now turn to our own author and see whether he can stand the test successfully. Even a desultory student of Sanskrit Poetics can bear testimony to the fact that there are a few famous names of old eminent authors which no later writer on the subject could afford to ignore without sacrificing his own high ambition of celebrity. One of these such names is indeed that of भामह. As far as we know, there is no important work on Poetics which does not refer to भामह and his work in some way or other. His work has been very frequently drawn upon for quotations by almost all the important writers of Sanskrit Poetics. There are some who have even borrowed from his works 'matter' and sometimes phraseology. In the body of discussions he has been referred to as an authority of necessary recognition. Even those who could not manage to agree with him on certain points have shown due deference to his views. He has been commanding this respect from Sanskrit poets and poeticians, not for a century

or two, but for a very large number of centuries. The name which seems to have been most associated with the science of poetics from its early infancy (with the only exception of भरत) is that of भामह. He is indeed the oldest आलङ्कारिक and in fact one of the most authoritative ones whose work has come down to us.

Not only the old writers of India have had much to do with भामह and his work, even the modern scholars of vast erudition and wide reputation, have been attracted towards him. There was a time when a regular warfare was going on, with regard to the date and personality of भामह, among some of the leaders of Oriental Research in India, in which some western scholars of note also took part. Though nothing perfectly quite definite was arrived at, still much was written which shed new light on some obscure corners of historical investigation.

A BRIEF SURVEY OF DISCUSSIONS ON भामह

It would not be out of place to take here a very brief survey of the various problems raised and discussed with regard to भामह along with the conclusion reached by way of their solutions. Though, as noted above, भामह's name was to be heard everywhere among scholars, his work was not at first available anywhere. Bühler, not finding any trace of भामह's work, inferred, with the inevitable disappointment of a real scholar, that the work had been lost for ever.¹ In 1880, however, a MS of the work came to the notice of Gustav Oppert but we could not know much from his description.² In his memorable list of works on Sanskrit Poetics, Jacob noted the काव्यालङ्कार of भामह also,³ but even this mention

1. Bühler's Kāśhmīr Report, 1877.

2. List of Sanskrit MSS. in private Libraries of Southern India, Vol. I. No. 3731.

3. J. R. A. S. 1897-8.

was not of much use. In the edition of a certain Kanarese work¹ on Poetics, Mr. K. B. Pathak also took notice of this work but it was only in passing and had nothing directly to do with it. The first person to give publicity to भामह's work and to make definite statements about him, was R. Narsimhachar of Bangalore. In the Introduction to his edition of a Kannada work² on Poetics he observed—"Next to him (Bhārata) in point of time, comes Bhāmaha whose priority to Daṇḍin is proved by the latter criticising his views in the first chapter of Kāvyaḍarśa. He is one of the greatest authorities on Poetics, his view being quoted by almost all the subsequent writers of note on the subject.....Prof: Rangacharya M.A. of the Madras Presidency College has had the good fortune to come upon the manuscript of the valuable and long-sought-after work.....The work bears no date but the author probably belongs to the early part of the 6th century." But as this was written in the Introduction of a Kannada work, it could not naturally come to the notice of most of the Sanskrit scholars.

It was only when Mr. M. T. Narsimhiengar wrote an article on भामह that the attention of Sanskrit scholars was drawn towards the great rhetorician'. Mr. Narsimhiengar raised almost all those issues which engaged the attention of Indologists for a long time later on. He thought that भामह was a Buddhist and flourished after दण्डी. Dr. Barnett, in that very year, wrote a note, supporting Mr. Narsimhiengar that भामह belonged to the first half of the 8th century⁴. Mr. P. V. Kane tried to refute

1. कविराजमार्गं ed. by K. B. Pathak, 1898.

2. काव्यावलोकनम् by नागदत्ता, ed. by R. Narsimhachar, 1903.

3. J. R. A. S., 905, p. 535 ff.

4. J. R. A. S., 1905, p. 841.

Mr. Narsimhiengar's hypothesis that भामह was a Buddhist, but as regards his date, he agreed with him¹. In 1909 विद्यानाथ's प्रतापहृदयशोभूषण was published by Mr. K. P. Trivedi in the Bombay Sanskrit Series. In an 'Appendix' to this work, भामह's काव्यालङ्कार appeared in print for the first time. Mr. Trivedi, in his learned Introduction, dealt with many questions in connection with भामह. His arguments were mainly directed against the views of Mr. Narsimhiengar. Dr. Jacobi² and Prof. Rangacharya³ in 1910 and Mr. Anantacharya⁴ in 1911 joined issue and mainly agreed with Mr. Trivedi. Mr. R. Narsimhachar (the first person to give publicity to the discovery of भामह's work) added some new arguments to those already advanced in favour of the priority of भामह to दण्डी. ⁵In the same year Mr. K. B. Pathak tried in a learned paper to refute many of the arguments put forward against him⁶. But his refutations, as shown by Mr. Trivedi the very next year, were as unconvincing as they were learned⁷. This paper of Mr. Trivedi seems to have silenced his opponents, and for a number of years nothing new was added to this important discussion. In 1922, Dr. Jacobi, with his characteristic insight in all matters connected with Indology, suggested a new line of approach to the determination of भामह's date (as did also Mr. P. V. Kane, quite independently of Dr. Jacobi). He tried to prove that भामह had borrowed much from धर्मकीर्ति and that consequently he must be

-
1. J. R. A. S., 1908, p. 543.
 2. Z. D. M. G., 1910.
 3. Introduction to काव्यादर्श, 1910.
 4. Brahmavadin, 1911.
 5. Ind. Ant., 1912, p. 90 ff.
 6. Ind. Ant., 1912, p. 232 ff.
 7. Ind. Ant., 1913.

placed after him¹. To many this view appeared to be the last word in the discussion on the date of भामह. Dr. De² and others³ seem to have followed in the foot-steps of Jacobi.

The last few years have seen a marked progress towards the study of Sanskrit Poetics and a few very valuable works have appeared on the subject. Mr. P. V. Kane deserves all praise for his intensive study and extensive researches⁴. Dr. S. K. De also is entitled to an especial mention. He has rendered a valuable service to the cause of the study of the History of Sanskrit Poetics by his useful work⁵. Dr. Nobel's recently published book⁶ and Mr. B. N. Bhattacharya's paper⁷ are also not to be lost sight of.

In spite of so much writing, no attempt has so far been made to see if it is possible to throw any new light on the subject nor even to sum up in one place all that has been written before. भामह's work itself has till now been lying in a neglected condition in an obscure corner of प्रतापरुद्र-यशोभूषण ।

An attempt is, therefore, being made here to present within the limits of a brief paper every information hitherto available regarding भामह and his work, and in course of this presentation, to examine critically the current theories and to see if any of them is compatible with the date

-
1. Sitzungberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, pp. 211-12.
 2. History of Sanskrit Poetics, Vol. I, p. 48.
 3. Nobel.—Foundations of Indian Poetry, p. 17.
 4. Introduction to his edition of साहित्यदर्पण, Bombay, 1923.
 5. History of Sanskrit Poetics, 2 Vols., 1923.
 6. Foundations of Indian Poetry, Calcutta, 1925.
 7. Calcutta Journal of Letters, Vol. IX.

recently brought to light. It is to be earnestly hoped that this humble attempt on our part will again remind the veteran scholars of their old friend भामह and will probably help to create for them a new interest in him.

भामह—WHO AND WHAT HE WAS

We know very little with regard to भामह except what we find revealed in his काव्यालङ्कार. Tradition says that he was a Kashmirian, and this is believed in by Bühler¹ and others². There is no reason to disbelieve it even though we have no reasonable evidence—external or internal—to prove it beyond doubt. From the last sloka³ of his काव्यालङ्कार, we learn that his name was भामह and that he was the son of रक्विलगोमिन्. The word रक्विल, which bears phonetic resemblance to राहुल, पोत्तल, सोमिल and similar other Buddhist names, is alleged to suggest Buddhistic associations; and this suggestion would seem to gain strength from a consideration of the term गोमिन् which is reminiscent of the name of one of Buddha's disciples⁴. Mr. Pathak has shown that the word गोमिन् used to carry with it an idea of reverence⁵. He refers to a sutra of the चान्द्रव्याकरण⁶ where the word is expressly stated to convey such a sense. Moreover, the word सार्वसर्वज्ञ which occurs in the opening sloka⁷ of भामह's work,

1. Bühler's Kashmir Report, p. 64.

2. Narsimhachar in his Introduction to नागवर्मा's काव्यावलोकनम् Ind. Ant., 1912.

Krishnamaacharya : History of Classical Sanskrit Literature.

3. अवलोक्य मतानि सत्कवीनामवगम्य स्वधिया च काव्यलक्ष्म ।
छजनावगमाय भामहेन ग्रथितं रक्विलगोमिसुनुनेदम् ॥ काव्या० VI, 64.

4. J. R. A. S., 1905

5. Ind. Ant., 1912.

6. 'गोमिन् पूज्ये', 4. II. 144.

7. प्रणम्य सार्व सर्वज्ञं मनोवाक्कायकर्मभिः ।

काव्यालङ्कार इत्येष यथाबुद्धिं वचास्यते ॥ काव्या-I. I.

cannot but point, so it is said, to the Buddha himself. The word **सार्व** in its derivative meaning stands quite in correspondence with the doctrine of universal love taught by Buddha. हेमचन्द्र¹ gives **सार्व** as one of the names of जिन. जिनदेवमुनीश्वर² does exactly the same thing, except that he adds to the list of the synonyms the name **सर्वीय**. In view of the well known fact that several Buddhist names were adopted by the Jains, one might feel justified in inferring from these Jain references that **सार्व** was originally an epithet of the Buddha. The use of the word **सर्वज्ञ** for Buddha³ is, of course, well known.

Now taking these points into consideration, we may at once confess that the arguments, stated above for proving **भामह** to be a Buddhist, do not by themselves stand on a very firm ground. As says Mr. Kane, there is not much in a name.⁴ When the Hindus and the Buddhists had been living in the same country for centuries and centuries together, there is no wonder if one borrowed the name of the other. When this fact is found to be possible even in the case of such heterogenous peoples as the Hindus and the Mahomedans, it is even more possible in the case of the Hindus and the Buddhists. Moreover, we are to remember that Buddha himself had come to be recognised as an अवतार of विष्णु, certainly before the 11th century. With Trivedi, we may add that the word **गोमिन्** is not exclusively used for the Buddhists. It is explained by the नैघण्टुका as a contraction of **गोस्वामिन्**. It is a caste designation added after the names of the Brāhmaṇas

1. अमिधान चिन्तामणि, I, 1, 25.

2. अमिधान चिन्ताशिलोक्त.

3. सर्वज्ञः स्रगतो बुद्धः—अमरकोश

4. Introduction to साहित्यदर्पण, p. XVIII.

throughout Kashmir and Northern India and corresponds to the आचार्य of the South.¹

An author's religion may perhaps be judged from the contents of his book, but not from his name. In the whole of काव्यालङ्कार there is nothing peculiarly Buddhistic, nor is there any reference to the incidents of Buddha's life or to any purely Buddhistic legends. The first verse, no doubt, salutes सार्व सर्वज्ञ but the appellation सार्व simply means सर्वस्मै हित² and is not given by any lexicographer as meaning Buddha exclusively. The word सर्वज्ञ is found in lexicons standing for Buddha as well as for Śiva³. कुमारिल in his श्लोकवार्तिक devotes a long section to the refutation of "सार्वज्ञ", where he means by the term "Omniscient God" and not "Buddha." It is a significant fact that अमरसिंह, who was himself a Buddhist, does nowhere give the word सार्व for Buddha in his अमरकोश ।

The अपोहवाद of the Buddhists, which represents their theory of verbal connotation, is criticised by आमह in a language which cannot be considered possible for a Buddhist⁴ writer.

1. See Trivedi's Introduction to प्रतापरुद्रयशोभूषण p. xxxvii.

2. हितप्रकरणे णं च सर्वशब्दात् प्रयुज्यते ।
ततश्छमिष्ठया च यथा सार्वः सर्वाय इत्यपि ॥

काव्या०—VI, 53.

Cf. पाणिनि 'सर्वपुरुषान्यां णड्यौ' V. 1. 10. also.

3. कृशाजुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः—अमरकोश.

4. अन्यापोहेन शब्दार्थमाहेत्यन्ये प्रचक्षते ।

अन्यापोहश्च नामान्यपदार्थापाकृतिः किल ॥

यदि गौस्त्ययं शब्दः कृतार्योऽन्यनिराकृतौ ।

जनको गवि गोबुधेर्मुक्त्यामपेता ध्वनिः ॥

काव्या०—VI, 16-17.

He speaks of Vedic rites and ceremonies in very high terms. The kings who drank Soma are highly spoken of¹. Most of his examples refer to Brahmanical gods² and heroes. The famous Paurāṇic legend of the burning of काम by शिव has been referred to by भामह in very clear terms³. He very frequently alludes to the characters and incidents of रामायण. The meeting of राम with परशुराम⁴, his exile to the forest of दण्डक in obedience to the orders of his father⁵, his piercing with a single arrow the seven ताल trees⁶, the promise of हनुमान् to search out the whereabouts of सीता⁷—these are some of the famous incidents of रामायण mentioned by भामह in his काव्यालङ्कार.

1. भृष्टतां पीतसेमानां न्याय्ये वर्त्तन्ति तिष्ठताम् ।
अलङ्कारिष्णुना वंशं गुरौ सति जिगीषुणा ॥ काव्या०-IV.48.
2. युगादौ भगवान् ब्रह्मा विनिर्मित्छरिव प्रजाः । काव्या०-II.55 b.
समप्रगगनायाममानदण्डे स्थाङ्गिनः ।
पादो जयति सिद्धस्त्रीमुखेन्दुनवदर्पणः ॥ काव्या०-III. 36.
विदधानौ कीरीटन्दू श्यामाभ्रहिमसच्छवी ।
स्थाङ्गशूले विभ्राणौ पातां वः शम्भुशार्ङ्गिणौ ॥ काव्या०-IV.21.
कान्ते इन्दुशिरोरत्ने आदधाने उदंशुनी ।
पातां वः शम्भुशार्वाण्यौ..... ॥ काव्या०-IV.27.
3. स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमाटुधः ।
हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हतं बलम् । काव्या०-III. 25.
4. अत्याजयद्यथा रामः सर्वक्षत्रवधाश्रयात् ।
जामदग्न्यं युधा जित्वा सा ज्ञेया कोपबाधिनी ॥ काव्या०-V.44.
5. उदात्तशक्तिमान् रामो गुल्वाक्यानुरोधकः ।
विहायोपानतं राज्यं यथा वनसुपागमत् ॥ काव्या०-III. 11.
6. रामः ससामिनत् तालान् । काव्या०-III. 32.
7. उपलप्स्ये स्वर्गं सीतामिति भर्तृनिदेशतः ।
हनुमता प्रतिशाय सा ज्ञातेत्यर्थसंश्रया ॥ काव्या०-IV. 37.

The references to the characters and incidents of महाभारत are far more numerous than those of रामायण. Almost all the important characters of महाभारत are found mentioned¹. The promise of पुरु to suffer the miseries of old age in lieu of his father², and that of भीष्म for the life of a perfect celibate³, have been alluded to by भामह, while illustrating different types of प्रतिज्ञा. Similarly, the gambling duel of युधिष्ठिर and शकुनि,⁴ the terrible determination and performance of the drinking of दुःशासन's blood⁵, and many other incidents⁶ are also referred to. In a truly beautiful sloka, भामह describes the feeling of excessive joy expressed by विदुर on कृष्ण's arrival at his house⁷. In another sloka, the name of प्रद्युम्न, the son of कृष्ण, is found coupled with that of पेल पुरुरवा, the progenitor of the lunar dynasty of Kṣatriyas⁸.

1. See भामह's काव्यालङ्कार, III. 7, V. 31, V. 41.
2. जरामेष विभर्मीति प्रतिज्ञाय पितुर्यथा
तथैव पुरुणाभारि सा स्याद्धर्मनिबन्धिनी ॥ V. 36.
3. अद्यारम्य निवत्स्यामि मुनिवद् वचनादिति
पितुः प्रियाय यां भीष्मश्चक्रे सा कामबाधिनी ॥ V. 36.
4. आहूतो न निवर्तेय द्यूतायेति युधिष्ठिरः
कृत्वा सन्धां शकुनिना दिदेवेत्यर्थबाधिनी ॥ V. 42.
5. भ्रातृभ्रातृव्यमुन्मथ्य पास्याम्यस्यासृगाहवे
प्रतिज्ञाय यथा भीमस्तच्चकारावशो रुषा ॥ V. 39.
6. See काव्यालङ्कार, II. 41, V. 41.
7. गृहागतं कृष्णमवादीद्विदुरो यथा ॥
अद्य या मम गोविन्द जाता त्वयि गृहागते
कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तद्वैवागमनात् पुनः ॥ III. 5.
8. भरतस्त्वं दिलीपस्त्वं त्वमेवैलः पुरुरवाः
त्वमेव वीर प्रद्युम्नस्त्वमेव नरवाहनः ॥ V. 59.

Besides these references to the रामायण and the महाभारत, there are obvious allusions to the stories of उदयन, the king of the Vatsas, and of his son, नरवाहनदत्त, as described in the बृहत्कथा of गुणढय.¹ चाणक्य, the celebrated prime minister to चन्द्रगुप्तमौर्य, has been mentioned as going at night to the pleasure-house of king नन्द.²

Bearing in mind all these facts, we really wonder how a person professing a particular religion, should, when writing an important work, have totally forgotten his own religion and betaken himself always to another for illustrations. There is no dearth of legendary stories among the Buddhists. Had he so wished, he could have easily drawn upon them. This fact becomes quite clear on looking into the works of नमिसाधु and others, where it is found that all illustrations are taken from their own religious legends. Not only this. At times, in refuting अपोहवाद for instance, he becomes a bit aggressive to the pet ideas of the Buddhists. If we remember what the influence of the Buddhists was before the advent of श्रीशङ्कराचार्य, what homage they commanded even from royal personages, a Buddhist's partiality towards the Brahmanical religion becomes still more inexplicable. We may admit that these points by themselves do not form any firm ground for the belief that our author was a Hindu, but we have also to admit that the arguments advanced for making him a Buddhist are even more flimsy and consequently less tenable. It is still an open question and will continue to be, until some evidence of definite and undisputed character is forthcoming. In the mean-time we may assure ourselves on the strength of the data within our knowledge that there is more probability in भामह's being considered a Hindu than a Buddhist.

1. काव्यालङ्कार, IV. 39 etc.

2. Ibid III. 13.

THE DATE OF भामह

The most important problem in connection with भामह is his date. It has been the cause of a heated controversy among a number of eminent orientalisists for a number of years. After such a long and impassionate discussion, one should expect to have a better result, namely, the exact determination of his date. But unfortunately the result has been quite the reverse. Nothing seems to have been achieved which is not even now enshrouded, to some extent, in the mist of doubt. We propose here to state, as clearly as possible, the various arguments which have been put forward from time to time, to settle this vexed question.

भामह, like most of the Sanskrit writers, does not give any clue to his date in his own work. There is no way of extracting evidence—internal or external—from any known source which may determine his date in exact numbers. What we can do is simply to try to find out the two limits to his date as correctly as the data at our disposal can allow.

Even there we do not seem to be on a very firm ground. We can some how or other settle the lower limit of his date from quotations and references of later writers. But when we proceed to determine the upper limit difficulties begin to multiply. It is there that the great scholars have been crossing swords with each other. Let us, however, begin with the consideration of the lower limit to his date.

By referring to the appendix of our text¹ or to the foot-notes in Mr. Trivedi's text², it will be found that the earliest writer to quote भामह directly is आनन्दवर्द्धनाचार्य. Then we learn from a number of later आलङ्कारिकs that उद्भट had written a commentary upon the काव्यालङ्कार of भामह³. On

1. Published in the Kashi Sanskrit Series, Benares.

2. Appendix VIII, प्रतापलक्ष्मणश्रीभूषण (B. S. S. XLV.)

3. "विशेषोक्तिरूपेण च भामहविवरणे उद्भटेन एकदेशशब्दः पर्व

comparing the contents of उद्भट's independent work काव्यालङ्कारसङ्ग्रह with भामह's काव्यालङ्कार, it will appear that he had not been content with writing a commentary upon the work of भामह, but had freely drawn upon it for his own work¹. As will be shown later on, he has not only copied भामह's definitions but has verily repeated them verbatim.

चामन's अलङ्कारसूत्रवृत्ति gives clear indications of his acquaintance with the work of भामह. It will be shown later on in detail how much and how far he was indebted to our author in the composition of his own work. It is quite sufficient to remember at present, that at some places² he seems to paraphrase the verses of भामह³ in the form of sutras, at others⁴ he appears to repeat those very

व्याख्यातो यथेहास्माभिर्निरूपितः"—प्रतिहारेन्दुराज in his commentary upon उद्भट's काव्यालङ्कारसंग्रह (Banhatti's Edn. p. 14).

"भामहोक्तं शब्दच्छन्दाभधानर्थः" इत्यभिधानस्य शङ्कान्नेदं व्याख्यातुं भट्टोज्जेटो नभाषे"—अमिनवगुप्ताचार्य in his ध्वन्यालोकलोचन, p. 10. Also see pp. 39, 207.

"तस्माद्गङ्गुलिकाप्रवाहेन गुणालङ्कारभेद इति भामहविवरणे यद् भट्टोज्जेटोऽभ्यधात् तन्निरस्तम्"—हेमचन्द्र in his अलङ्कार चूडामणि p. 17. See also p. 110.

"अपि च शब्दानाकुलिता चेति तस्य हेतुं प्रचक्षते" इति भामहीये वाचा मनाकुलत्वेनापि भाविकम् इति चोद्भटलक्षणे" etc., अलङ्कारसर्वस्व p. 183. (Nirnaya Sagara Edn.)

1. See Dr. De's History of Sanskrit Poetics, Vol. I. p. 45. and Kane's Introduction to साहित्यदर्पण, p. XLII.
2. चामन's काव्यालङ्कारसूत्र, IV. 2. 1.
3. भामह's काव्यालङ्कार, II. 30.
4. IV. 2. 20-21.

views which are held by भामह¹. He has reproduced² one sloka which has been cited by भामह in the name of शाखवर्धन³. At another place⁴ he inaccurately quotes a part of भामह's verse⁵ and comments upon the use of a word in it. Such a similarity of language, such a correspondence of views, cannot be a matter of accident but must be attributed to the assimilation of the work of an author of established reputation.

It is clear from the above references that भामह flourished before उद्भट and वामन. The date of उद्भट can be fortunately settled with some precision⁶. He is referred to by आनन्दवर्धनाचार्य in his ध्वन्यालोक⁷ and spoken of as the सभापति of जयापोड by कलहण. जयापोड reigned in Kashmir from 779 to 813 A. C. As this king, on account of his misrule, became unpopular with the Pandits in the latter part of his reign, उद्भट must have lived in his court before 800 A. C. So the period of उद्भट's literary activity may, with some probability, be assigned to the last quarter of the 8th century. His approximate date may therefore be taken as 800 A. C.

1. II. 50.
2. IV. 2. 10.
3. II. 46.
4. V. 2. 38
5. II. 27.
6. See N. D. Banhatti's Introduction to his Edn. of उद्भट's अलङ्कारसारसंग्रह, (B. S. S. No. LXXIX, 1925, Poona) ; See also S. K. De's History of Sanskrit Poetics, Vol. I, p. 75; P. V. Kane's Introduction to साहित्यदर्पण, p. XLV; Buhler's Kashmir Report, p. 65.
7. "ध्वन्यालङ्कारान्तरप्रतिभायामपि श्लेषव्यपदेशयो भवतीति दर्शितं मद्भो-
मृतेन"-ध्वन्यालोक (निर्णयसागर Edn.,) p. 96.
"अन्यत्र वाच्यत्वेन प्रसिद्धो यो रूपकादिरलङ्कारः सोऽन्यत्र प्रतीयमान-

The date of वामन,¹ too, may be similarly settled. राजशेखर, who lived about 900 A.C.², refers to the school of वामन³. This gives us the lower limit of वामन. He must have lived before 900 A. C.

वामन quotes verses from the plays of भवभूति⁴. Now भवभूति lived somewhere between 700 and 750 A. C.⁵ वामन is, therefore, later than 750. According to राजतरङ्गिणी⁶, a certain वामन was a minister of King जयापीड of Kashmir. There is a tradition among the Pandits of Kashmir that the

तथा बाहुल्येन प्रदर्शितस्तत्रभवन्निर्भट्टोद्भटादिभिः—ध्वन्यालोक
p. 108.

1. For details, see Sanskrit Introductions to Bombay and Bangalore Editions of वामन's काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ति; Dr. Jha's Preliminary note to his translation of वामन's work; Dr. S. K. De's History of Sanskrit Poetics, Vol. I- p. 81ff; P. V. Kane's Introduction to साहित्यदर्पण, pp. XLVIII-L.
2. Mr. C. D. Dalal's Introduction to काव्यमीमांसा; Dr. Konow's Introduction to कर्पूरमञ्जरी (H. O. S.)
3. "कवयोऽपि भवन्तीति वामनीयाः"—काव्यमीमांसा of राजशेखर (G. O. S., No. 1., p. 14.)
"आग्रहपरिग्राहदपि पदस्थैरपरिवसायस्तरमात् पदानां परिवृत्तिर्द्वै-
मुख्यं पाकः' इतिवामनीयाः"—Ibid, p. 20.
4. इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिनयनयोः etc.—उत्तररामचरित cited by वामन under IV. 3. 6.
पिङ्गालीपक्ष्मल्लिखः etc. मालतीमाधव cited by वामन under V. 2. 18.
5. See R. G. Bhandarkar's preface to his edn. of मालतीमाधव (B. S. S. No. XV) p. XIII—XVII, Bombay, 1905; also Smith's paper in J. R. A. S., 1908., p. 793.
6. "मनोरथः शंखदत्तश्चटकः सन्धिमांस्तथा ।
बभूवुः कवयस्तस्य वामनाद्याश्च मन्त्रिणः" ॥ IV. 497.

author of काव्यालङ्कार सूत्रवृत्ति was identical with this minister. Bühler¹ believes in this tradition and we see no reason to disbelieve it. So, as shown above, उद्भट and वामन are almost synchronous. It is possible that they were rivals of each other. But, it is curious that neither of them refers to the other. Howsoever it may be, the date of उद्भट and वामन is approximately about 800 A. C.

शान्तरक्षित quotes three slokas² from भामह's काव्यालङ्कार³ which are definitely ascribed to him by the commentator कमलशील. Now शान्तरक्षित lived from 705 to 762 A.C.⁵. Thus 700 A. C. may be safely taken to be the lower limit of भामह, though, as we shall show later on, his real lower limit is furnished by बाण.

Now we come to determine the upper limit to the date of भामह. It is here that we have to encounter difficulties of the highest magnitude. Many suggestions have been made, many theories have been propounded. Let us take them one by one and try to see how much water they can hold.

भामह has at one place referred to a न्यासकार. Some scholars were led to think that this point would be of great help in settling a terminus of भामह. A keen and heated controversy ensued and has been raging for a long time. The credit of raising this learned question and then fighting single-handed to maintain his hypothesis with deep scholarship and reasonable plausibility, belongs to the great orientalist, Prof. K. B. Pathak. He found in भामह's mention of

1. See Bühler's Kashmir Report, p. 65.

2. तत्त्वसङ्ग्रह, slokas 912—914 (G.O.S. No. XXX)

3. VI. 17—19.

4. तत्त्वसङ्ग्रह p. 291.

5. See Mr. B. Bhattacharya's Foreword (pp. XIII—XVI) to the तत्त्वसङ्ग्रह.

न्यासकार a clear reference to जिनेन्द्रबुद्धि, the Buddhist author of काशिकाविवरणपञ्जिका, whom he placed, on the evidence of the Chinese traveller, Itsing, in the 7th century. On the basis of this supposition, he tried to prove that भामह must be assigned to the 8th century.¹ He found a very strong opponent in Mr. K. P. Trivedi who proved to the hilt that the structure of Prof. Pathak's hypothesis was raised upon the foundation of sands.² Mr. Trivedi, on the merit of his stronger arguments, was supported by almost all the writers on the subject,³ and was perhaps able at last to convince of his reasonableness even the originator of this controversy.⁴

The verses where न्यासकार is alluded to in the काव्यालङ्कार of भामह, run thus :—

शिष्टप्रयोगमात्रेण न्यासकारमतेन वा ।
 तृचा समस्तषष्ठीकं न कथञ्चिदुदाहरेत् ॥
 सूत्रज्ञापकमात्रेण वृत्रहन्ता यथोदितः ।
 अकेन च न कुर्वीत वृत्तिं तद्रमको यथा ॥

The simple meaning of this extract may be thus expressed—A poet should not make use of a compound, one member of which is formed by adding the suffix तृच् and the

1. J. R. A. S. Bom., Vol. xxlii ; Ind. Ant., Vol. xli, 1912.
2. Introd. to प्रतापरुद्रयशोभूषण, pp. xxxv ff; Ind. Ant., xlii, 1913.
3. Mr. Kaue—Introd. to साहित्यदर्पण, pp. xxxv—xxxvi ;
 Dr. S. K. De—History of Sanskrit Poetics, Vol. I, p. 47;
 Dr. Jacobi—Sb. der Preuss. Akad. xxiv (1912) pp. 210—211 ;
 Sovani—Pre-Dhvani Schools, Bh. Com. Vol., p. 393.
4. As far as we know, Prof. Pathak has written nothing after 1913 on this subject.

other by the terminations of the genitive case, supporting it by reference to the usage of a learned man or following the view of न्यासकार. One should not make such a use as was done, when the word वृत्रहन्ता was cited by saying that the sutra of Pāṇini becomes ज्ञापक in such a case. Neither should he bring about a compound of words ending with अक with words ending in the genitive case, as, for example, तद्रमक. The sum and substance of भामह's contention is simply this that पाणिनि's sutra तृजकाभ्यां कर्तरि (II. 2. 15) should be strictly followed and no षष्ठीतत्पुरुष compound formed with words ending in the subjective तृच् and अक suffixes. Consequently no compound takes place in cases like अपां स्रष्टा, वज्रस्य भर्ता, ओदनस्य पाचकः etc. Now the passage in जिनेन्द्रबुद्धि's काशिकाचिवरणपञ्जिका (popularly known as न्यास) which discusses the use of such compounds, runs as follows :—

अथ किमर्थं तृचः सांख्यस्योच्चारणम् ? तृनो निवृत्त्यर्थम् ।
नैतदस्ति तद्योगे न लोकाव्ययेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् । एवं तर्हि
एतदेव ज्ञापकं भवति तद्योगेऽपि क्वचित् षष्ठी भवतीति । तेन भीष्मः
कुरुणां मयशोकहन्तेत्येवमादि सिद्धं भवति ।

This passage is found in connection with the sutra तृजकाभ्यां कर्तरि (II. 2. 15). Here the न्यासकार is discussing the utility of the अनुबन्ध 'च' in तृच्. पाणिनि could have easily said त्रकाभ्याम् rather than तृजकाभ्याम् । Why has he inserted च ? The answer to this question as given by जिनेन्द्र is that it serves to exclude तृन्. But there comes in another difficulty. तृन् cannot be used with words ending in षष्ठी by न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् (II. 3. 69). षष्ठीसमास is out of question. This objection is met by saying that this very sutra becomes ज्ञापक so that the genitive can be used with the words ending in तृच्. The prohibition by लोकाव्ययनिष्ठा

etc. is, inconstant. So whenever we meet with a compound of a word ending with a genitive termination and another ending in **तृ**, we should say that the suffix added is not **तृच्** but **तृन्**. Now, on comparison of these two passages with each other it will be evident that **भामह** insists upon the prohibition of **षष्ठीसमास** with words ending in **तृच्** and **अक**. As seen in another place¹, he had a very high regard for the authority of **पाणिनि**. In this particular case also, he wants us to follow the rule of **पाणिनि** quite literally. He catches this opportunity of referring to the view of a **न्यासकार** who had allowed (as would appear from the words of **भामह**) the use of such compounds by saying that this sutra of **पाणिनि** could very well be taken as a **द्वापक**. It would also appear that the **न्यासकार** had actually cited the example **वृत्रहन्ता** and **तद्रमक**. To ordinary eyes the words of **भामह** are as clear as anything and they need no torture from out side, unless, of course, they are meant to yield the desired import already conceived.

Prof. Pathak takes great pains to explain this extract in his own favourite way at one place², and elsewhere³ he gives the sum and substance of his contention. We shall just quote a few sentences from the latter place to show the position assumed by the Professor upon this question. "It will be sufficient" he says, "for my present purpose to point out that in the verses cited above **Bhāmaha** condemns all genitive compounds like **वृत्रहन्ता** and **तद्रमक** as ungrammatical, and says that such compounds should never be employed by young authors aspiring to eminence. When he contrasts the **शिष्टप्रयोगमात्र** with the **न्यासकारमत**, he does

1. अद्वेयं जगति मतं हि पाणिनीयम्--काव्यालङ्कार VI.63.

2. J. R. A. S. Bomb., Vol. XXIII., p. 138.

3. Ind. Ant. XL¹, 1912, p. 234.

not mean to say that this particular compound वृत्रहन्ता is used by the शिष्ट or justified by the Nyāsakāra. Bhāmaha mentions this word वृत्रहन्ता as an illustration of the class of genitive compounds justified by the Nyāsakāra. This is amply proved by the expression इत्येवमादि in the sentence भीष्मः कुरूणां भयशोकहन्तेत्येवमादि and by the ज्ञापक discriminating between तृच् and तृन् which applies to all genitive compounds like वृत्रहन्ता । ”

Thus Prof. Pathak would have us believe that, in spite of the difference existing between the two, भामह and जिनेन्द्रबुद्धि mean the same thing. As shown above भामह and न्यासकार had supported the use of तृच् compound by the help of पाणिनि's ज्ञापकसूत्र । He had perhaps nothing to say about तृन् at that place. But जिनेन्द्रबुद्धि speaks of तृन्, so that wherever we meet with such compounds, he would call the termination तृन् and not तृच् ।

Let us put the whole thing more clearly. पाणिनि has laid down that compounds of words ending in the genitive terminations with words ending in the subjective तृच् and अक affixes, should never be formed. But difficulty arose when the use of such compounds was met with in the writings of classical writers. Now the grammarians were bound to support such uses some how or other. It became especially more binding on them to support such uses for the reason that even in the sutras of पाणिनि such as जनिकर्तुः प्रकृतिः, such compounds are to be found. The important views on the point can be thus stated :—

(i) Some say that, as पाणिनि himself has made use of such compounds in the sutras जनिकर्तुः प्रकृतिः, तत्प्रयोजको हेतुश्च, the निषेध implied by the sūtra तृजकाभ्यां कर्तरि, is not absolutely binding: in certain cases such compounds may be allowed.

(ii) जिनेन्द्रबुद्धि, the famous author of the काशिकान्यास, would like to say that the termination here is तृन् and not तृच् and that the prohibition of षष्ठी in the case of तृन् by the rule न लोकाव्यय etc. is अनित्य

(iii) कैयट and others hold that in such cases we should explain the 6th case-ending as an instance of शेषे षष्ठी. भट्टोजिदीक्षित, who raised this question in his सिद्धान्तकौमुदी¹ and summed up all the views in his प्रौढमनोरमा,² seems to favour the view of कैयट ;

(iv) There may be some who having too much regard for grammatical purity, would not permit such uses in any way.

It goes without saying that भामह would be very greatly inclined—as he surely is in his काव्यालङ्कार—to hold the last view. It is known to all who have any knowledge of Sanskrit Poetics that grammatical purity is not identical with rhetorical purity. An expression may be grammatically justified, but it need not, on that account, be consistent with the canons or dicta of good poetry. In poetry expression is as important as the matter it represents. If an expression is doubtful in point of its structural purity, it will not commend itself to a good poet even though the doubt may be the slightest one. This was indeed the position of भामह. From the way in which he refers to the view of a certain न्यासकार,

1. कथं तर्हि “ घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः” इति । शेषच्छया समास इति कैयटः ।
2. शेष षष्ठ्या इति । केचित्तु जनिकर्तुः प्रकृतिस्तत्प्रयोजकोहेतुश्चेति-निर्देशादनित्योऽयं निषेध इत्याहुः । न्यासकारस्त्वग्राह । तृन्तमेतत् । न लोकेति षष्ठीनिषेधस्त्वनित्यः । अकान्यामिति वक्तव्ये तृच्-सानुबन्धकस्य ग्रहणाज्ज्ञापकादिति ।

it would appear that even in his days such grammatical speculations were quite brisk, and the point in question has also attracted the attention of scholars. Perhaps the most important view on this point was that which finds its criticism in the काव्यालङ्कार of भामह, viz., that पाणिनि's sutras were taken as ज्ञापक and the निषेध prescribed by the rule वृजकाभ्यां etc. was considered अनित्य.

Let us now compare the view criticised by भामह with the four views stated above and try to find if it corresponds with any of them. It will be seen at once that it coincides with the first one. It will also appear that the first view is distinctly different from the second one which is held by जिनेन्द्रबुद्धि.

Let us now turn towards the examples. The example found in भामह's काव्यालङ्कार is वृत्रहन्ता but in जिनेन्द्रबुद्धि's न्यास it is भीष्मः कुरूणां भयशोकहन्ता. They do not correspond. Prof. Pathak tells us that "Bhāmaha has mentioned this word वृत्रहन्ता as an illustration of the class of genitive compounds justified by the Nyāsakāra." It is indeed inconceivable why भामह should bring in another set of examples and not use the same which were used by जिनेन्द्रबुद्धि, especially when he was so opposed to his view as to refer to him so very pointedly. It is a common practice among good writers that when they have to discuss or even simply refer to such things, they always cite those very examples which were given by their predecessors. शरणदेव¹, for instance, when giving the substance of the passage quoted above, refers to the

1. कथं भीष्मः कुरूणां भयशोकहन्तेत्युच्यते । वृत्रहन्तमेतत् । न च लोका-
व्ययनिष्ठेति (II. 3. 69) षष्ठीनिषेधः । यतस्त्रिजकाम्यमित्यत्र वृचः साजुबन्ध-
कस्योपादानं तृणो निवृत्त्ययं ज्ञापयति तृणो योगे क्वचित् षष्ठीति न्यासः ।

example of जिनेन्द्रबुद्धि. भट्टोजिदीक्षित¹ undoubtedly begins this discussion with a quite different sentence but his position was not the same as that of जिनेन्द्रबुद्धि or of शरणदेव. He is neither criticising nor summarising the statement of the न्यासकार. He selects the sentence from a very popular श्लोक² which, the tradition says, was composed by भवभूति while holding a verbal fight with an opponent. This context perhaps becomes a commentary upon the happy selection of an example on the part of the learned author of the सिद्धान्तकौमुदी ।

A scholar has to be particularly careful about his language when he is engaged in a discussion with another scholar. The same is the case with जिनेन्द्रबुद्धि who draws his example from the popular work, the महाभारत. But the position of भामह was totally different. In criticising the न्यासकार he must necessarily quote the same example, and this is what he actually did. The word उदितः, in the sentence सूत्रज्ञापकमात्रेण वृत्रहन्ता यथोदितः, clearly proves it. He would have never used the word उदितः if he had selected the example at random.

When Prof. Pathak speaks of जिनेन्द्रबुद्धि as the only न्यासकार, 'he tells us something less than the truth.' In spite of his attempt to prove otherwise, there did exist several न्यास's besides the one attributed to जिनेन्द्रबुद्धि. माधवाचार्य, as pointed out correctly by Mr Trivedi,³ mentions in his धातुवृत्ति the names of क्षेमेन्द्रन्यास, न्यासोद्योत, बोधिन्यास, शाकटायनन्यास etc. The attempt made by Prof.

1. कथं तर्हि घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह इति etc.

2. See भोज प्रबन्ध (निर्णयसागर)

3. Ind. Ant., Vol. XLII, 1913, p. 261.

4. "स्पष्टं चैव गूढं च इत्यत्र न्यासपदमज्ञयादिवृ । अत्र क्षेमेन्द्र न्यासे

Pathak to explain them away by saying that 'the word न्यास is frequently used in the sense of grammatical treatise or commentary'¹ does not seem to improve his position in any way. बाण in his हर्षचरित, as first pointed out by Mr. Kane², refers to a न्यास. The expression used there is कृतगुरुपदन्यासाः which is explained by the commentator शङ्कर as कृतोऽभ्यस्तो गुरुपदे दुर्बोधशब्दे न्यासो वृत्तिवि (वि) वरणं यैः³ None has so far tried to prove that जिनेन्द्रबुद्धि lived before the reign of हर्षवर्द्धन. Mr. R. Narsimhachar⁴ writes about a न्यास written by पूज्यपाद, who, according to Mr. Rice, lived about 500 A. C.

Even if it were possible (but in fact it is not) to show that the न्यासकार referred to by भामह, may be जिनेन्द्रबुद्धि, it is not easy to prove that भामह came after जिनेन्द्रबुद्धि. The only ground on which Prof. Pathak placed him about 700 A. C., is a string of confused statements of the Chinese traveller, Itsing, about the grammarians of those times. All

पणने: सार्वधातुकेऽप्यायविकल्प उक्तः-धातुवृत्ति (Mysore Edn.) Vol. I., p. 266.

“अंकथितं च इत्यत्र न्यासे निवहि हरि जिदण्डीन् प्रस्तुत्य.....
न्यासोद्योतेच अजादीनां ग्रामादीनां चेप्सिततमत्त्वमविशिष्टमित्युक्तम्
ibid Vol. I., Pt. II., p. 529.

बोधिण्यासेऽपि सातिः सुखे वर्तते सौत्र इति । जिनेन्द्रहरदत्तौ
सातिर्हेतुमण्यन्तः इति-ibid Vol. 5. Pt. I. p. 122.

शाकटायनन्यासकृतोऽप्ययमेव पक्षोऽभिमतः—ibid Vol. I. Pt. I.
p. 94.

It is to be noted here that in all these quotations जिनेन्द्रबुद्धि is distinctly referred to.

1. Ind. Ant., Vol. XLI, 1912, p. 233.
2. J. R. A. S., Bomb 1909, p. 94.
3. हर्षचरित (Führer's Edn.) p. 133.
4. Ind. Ant. XLI, 1912, p. 91.

these statements cannot be accepted as perfectly correct.

Dr. Jacobi¹ has therefore rightly called in question the date assigned by Prof. Pathak to जिनेन्द्रबुद्धि. Keilhorn², while noticing a fragment from जिनेन्द्रबुद्धि's work in Poona, wrote: "My impression certainly was that Jinendrabuddhi has freely copied from Haradatta's Padamañjari." Dr. Jacobi³ has shown, on the authority of अविष्योत्तरपुराण, that हरदत्त died in 878 A.C. This will take जिनेन्द्रबुद्धि to the 10th century at least. We have already shown⁴ that भामह cannot be later than 700 A.C. It is impossible for जिनेन्द्रबुद्धि to have copied from the पदमञ्जरी of हरदत्त and still be a predecessor of भामह.

We may now sum up this part of our discussion. The न्यासकार referred to by भामह is not जिनेन्द्रबुद्धि as was supposed by Prof. Pathak. He was an old writer whose work has now become extinct and who is wholly unknown to us. His view, as known from भामह, seems to be referred to by महोजिदिक्षित in his प्रौढमनोरमा. So an attempt to find out the other terminus of भामह, with the help of his reference to न्यासकार, cannot go very far and we must look up to something else for it.

भामह and माघ

While dealing with one of the main contributions of Prof. Pathak to the determination of भामह's date, we may, in passing, just note another interesting point raised by the learned professor⁵. This refers to an unconvincing attempt

-
1. Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, XXIV, p. 210
 2. J.R.A.S. 1908, p 499
 3. Sitz. d. Preuss. Akad. d. Wiss., xxis, p. 211
 4. p. 16. above
 5. J. R.A.S., Bomb. Vol. XXIII, p. 31.

made by him to find out some chronological relation between भामह and माघ. भामह, at one place,¹ expresses his view about the constitution of काव्य and says शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्—a view which has attracted the attention of almost all later आलङ्कारिक's of note. माघ has in शिशुपालवध II. 86. the following beautiful श्लोक—

नालम्बते दैष्टिकतां न निषीदति पौरुषे ।

शब्दार्थौ सत्कचिरिव द्वयं विद्वानपेक्षते ॥

Now it is argued that माघ must have been acquainted with भामह's काव्यालङ्कार before he expressed himself in such a strain. This point is mentioned here, not for its importance but for its interest. We need not, therefore, go into detail over this question. Those who feel interested may read the refutation of this argument in the paper of Mr. Kane². We shall only quote a few lines from Dr. J. Nobel's book³ and leave the rest to the imagination of curious readers. "Māgha is said," writes Dr. J. Nobel, "to refer to the definition of Kāvya as given by Bhāmaha, but if this is considered as an argument I may be allowed to take as an argument of the same force that Kālidāsa in Raghuvaṇśa I.1., by the words *Vāgarthāvivra sampṛktau* refers to the very same definition of Bhāmaha, and that by this fact Bhāmaha's priority may be taken for granted. By using the simile of Śabdārtha, however, Māgha probably refers to that of Kālidāsa or perhaps to some other view and not the definition of Kāvya in Bhāmaha. This argument however, is of no great value, because the so-called definition of Kāvya (as consisting of word and sense united) may go back to some older Ālaṃkārikas."

1. काव्यालङ्कार, I. 16.

2. J. R. A. S. Bomb. Vol. XXIII, p. 91. ff.

3. The foundations of Indian Poetry, p. 15—16.

भामह and कालिदास

Still more interesting and equally important is the view which seeks to establish the priority of कालिदास to our author. In भामह's काव्यालङ्कार I. 42-44 we read—

अयुक्तिमद् यथा दूता जलभृन्मास्तेन्दवः ।
 तथा भ्रमरहारीतचक्रवाकशुकादयः ॥
 अवाचो व्यक्तवाचश्च दूरदेशविचारिणः ।
 कथं दूत्यं प्रपद्येरन्निति युक्त्या न युज्यते ॥
 यदि चेत्कण्ठया यत्तदुन्मत्त इव भाषते ।
 तथा भवतु भूम्नेदं सुमेधोभिः प्रयुज्यते ॥

भामह is criticising here those poets who make in their works the cloud, the wind, the moon and similarly some birds to appear as messengers. He calls this an instance of अयुक्तिमदोष. It goes wholly against reason, he says, that such creatures should be able to perform the duties of messengers. But he concedes this in the case of those intelligent posts, who, when making use of such devices, show them to be employed by men who are out of their wits.

Now some scholars¹ argue that भामह must have had in mind the मेघदूत of कालिदास where a cloud has been used as a messenger. It is also pointed out that a passage¹ of भामह seems to borrow an idea and phraseology from two

-
1. Haricand.—L'Art Poétique de L'Inde, p. 77 ;
 V. V. Sovani—Pre-dhawani Schools, Bhindarkar commemoration Volume, p. 393 ;
 S. K. De.—History of Sanskrit Poetics, Vol. I. 48.
 2. अस्मिन् जहीहि सद्बुद्धिं प्रणयाम्यसूयामाश्लिष्यगाढममुमान्तमादरेण ।
 विन्ध्यं महानिव घनः समयेऽभिवर्षन्नानन्दचैर्नयनवारिमिश्रितु त्वाद् ॥
 I. 56.

श्लोक¹ of कालिदास. This shows that कालिदास must have flourished before भामह.

Others, on the other hand, hold quite an opposite view. "Bhāmahāchārya," writes Dr. T. Ganapati Sāstri², "it seems to me, must have lived long prior to Kālidāsa. For while he mentions such names of poets and poems as Medhāvi, Rāma Śarmā, Aśmakavaṃśa, Ratnaharaṇa, Achyutottara, all unknown to us, he has never mentioned the name of Kālidāsa of world-wide fame or any of his works of supreme excellence. But had Bhāmaha ever seen the poems of Kālidāsa he would have of course mentioned them or made them also as in the case of Pratiṣṭhānāṭikā subject of his criticism." After this the learned Pandit quotes those three verses of भामह³ which we have given above and remarks—"From this we cannot conclude that भामह was conversant with the poem Meghadūta, for then we could as well infer that he knew also of Śukasandēśa written by a poet of yesterday. Hence, I think, that by these ślōkas, our Āchārya only teaches us generally that the fashion in some of our Kāvya of lovers sending messages through such inanimate objects as the wind, the moon, the clouds and such living inarticulate creatures as the bee, the chakravaka and the parrot is not desirable on occasions when the sender of the message is in a state of sobriety. Bearing in mind this instruction of our

i अथाभिपेक्षं रघुवंशक्रेतोः प्रारब्धमानन्दजलैर्जनन्योः ।

निर्वर्तयामासुरमात्यवृद्धास्तीर्याद्वतैः काञ्चनकुम्भतोयैः ॥

सरित्समुद्रान् सरसीश्च गत्वा रक्षःकपीन्द्रैर्यशदितानि ।

तस्यापतन् मूर्ध्नि जलानि जिह्णोर्विन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः ॥

—रघुवंश XIV. 7-8

2. Introduction to स्वप्नवासवदत्ता and प्रतिज्ञायौगधरायण (Trivendrum Edn.)

3. काव्यालङ्कार, I. 42-44.

Āchārya, Kalidāsa, with his keen sense of poetic propriety, observes, in defence of his message through the cloud at the beginning of Meghadūta :—

धूमज्योतिःसलिलमवतां सन्निपातः क मेघः
सन्देशार्था क पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापनीयाः ।
इत्यौसुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं यथाचे
कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाञ्चेतनाचेतनेषु॥—पूर्वमेघ ।

Thus it is seen that Bhāmaha lived much prior to Kalidāsa."

This long quotation from the most important exponent of this side of the view, will make the position quite clear. It may be interesting to know that Dr. Nobel also was formerly a believer in the priority of भामह to कालिदास. Even now, with his belief slightly shaken, (simply because he could not directly prove it) he is more inclined to accept the priority of भामह to कालिदास than that of कालिदास to भामह.¹

Taking the arguments from both sides into consideration, we may confess that much can be said on both sides and that nothing is really settled. One cannot imagine that such a criticism can be possible without any work to be criticised and explain on the other hand, why other things connected with कालिदास should not have come under the notice of भामह, if the works of the great poet were known to him.

Whatsoever may be the fact, it is needless to carry this discussion to any further length, because, even if it were decided one way or the other, it will not in any way help us in determining the date of भामह. The date of कालिदास itself is a bone of contention and cannot be made a basis for determination of other dates.

1. See Nobel's The Foundations of Indian Poetry, pp. 14-15.

भामह AND भास.

The same remark is to be made with regard to the chronological relation of भामह and भास, though in this case, it has not been suggested by any person that भामह came after the author of the work he is criticising. The difficulty with us here is that we cannot exactly know what work he is criticising. The verses in the काव्यालङ्कार of भामह which refer to the criticism in question read thus—

विजिगीषुमुपन्यस्य वत्सेशं वृद्धदर्शनम् ।
 तस्यैव कृतिनः पञ्चादभ्यधाञ्चरशून्यताम् ॥
 अन्तर्योधशताकीर्णं सालङ्कायननेतृकम् ।
 तथाविधं गजच्छन्नं नाज्ञासीत् स खभूगतम् ॥
 यदि बोपेक्षितं तस्य सचिवैः स्वार्थसिद्धये ।
 अहो नु मन्दिमा तेषां भक्तिर्वा नास्ति भर्तरि ॥
 शरा दृढधनुर्मुक्ता मन्युमद्भिररातिभिः ।
 मर्माणि पारिहृत्यास्य प्रतिष्यन्तीति कानुमा ॥
 हताऽनेन मममाता मम पुत्रः पिता मम ।
 मातुलो भागिनेयश्च रुषा संरब्धचेतसः ॥
 अभ्यन्तो विविधान्याजावायुधान्यपराधिनम् ।
 एकाकिनमरणानां न हन्युर्वहवः कथम् ॥
 नमोऽस्तु तेभ्यो विद्वद्भ्यो येऽभिप्रायं कवेरिमम् ।
 शास्त्रलोकावपास्यैव नयन्ति नयवेदिनः ॥
 सचेतसो वनेभ्यश्च चर्मणां निर्मितस्य च ।

विशेषं त्रेदं बालोऽपि कष्टं किन्तु कथं नु तत् ॥ IV.39-46

The stories of उदयन, the king of वत्स, were very popular in ancient India, so much so that many works, even besides those which directly devote themselves to them, refer to them here and there. So when we find such a criticism in the work of भामह, we cannot exactly determine what is the actual object of his criticism. Dr. T. Ganapati Sāstri suggests that the work criticised must be प्रतिज्ञायौगन्धरायण-
 "The subject reviewed by Bhāmaha above," says the eminent

editor, "is seen in its entirety in Pratijñānāṭikā. Moreover the Prakrit passage "अणेण मम भोदा हदो, अणेण मम पिदा, अणेण मम सुदो" in the first Act of Pratijñānāṭikā is quoted in the form of verse, "हृतोऽनेन मम भ्राता मम पुत्रः पिता मम " by Bhāmaha, in his enquiry on Nyāyavirodha."

In spite of this suggestion made by the learned Pandit, we may observe that the case is much doubtful. भामह does not mention the name of भास or his प्रतिज्ञायौगन्धरायण. He may be criticising गुणाद्वय's वृहत्कथा itself which was indeed the oldest compendium of such stories. The Prakrit portion common with भामह's श्लोक, might have a similar representative passage there also. Moreover, the theory of the learned Śāstri itself, as observes Mr. Kane, is based on a very weak foundation. If we examine the passage from भामह more closely, it will be found that the story criticised by him is not exactly the same as found in प्रतिज्ञायौगन्धरायण. It corresponds more with the versions found in वृहत्कथा मञ्जरी and कथा-सरित्-सागर. They are known to be the epitomes of वृहत्कथा. But even if it was proved that it is भास who has been criticised, it will not help us in any way. For the last 14 years, a sharp controversy has been going on, not only with regard to the date of भास, but also concerning the authenticity of the works published in his name. As there is no certainty about the date of भास, there is no use putting it forward as a terminus of भामह.

भामह AND भट्टि ।

It will not be perhaps out of place to devote some space here for discussing the relation of भट्टि and भामह. It is a well-known tradition among the Pandits of India that भट्टि, the famous author of the grammatical Kāvya, known as राघवावध or simply as भट्टिकाव्य, tried to furnish illustrations

to the काव्यालङ्कार in the four cantos (X—XIII) known as प्रसन्नकाण्ड exactly as he did in others for the sutras of Pāṇini. This tradition finds further support from the statements of the commentators¹. It would appear from the way they write that भट्टि wrote the 10th canto to illustrate figures of word and sense, 11th, माधुर्यगुण, 12th, भाविक and the 13th Sanskrit and Prakrit Kāvya. प्रसादगुण finds its illustration in all the four cantos. If we look at the श्लोकाः illustrating अलङ्कारs in canto X, we shall find, from the order and the way they are given, that भट्टि had भामह's काव्यालङ्कार before him. The commentators जयमङ्गल and मल्लिनाथ have freely drawn upon the work of भामह for giving the definitions of these अलङ्कारs in their commentaries.² They could have easily taken the definitions from later and fuller rhetorcial works. But then the illustrative श्लोकाः would not have so well conformed to those definitions. There is a श्लोक in भामह's काव्यालङ्कार which is found in भट्टिकाव्य with very slight alterations. The श्लोक of भामह is—

काव्यान्यपि यदीमानि व्याख्यागम्यानि शास्त्रवत् ।

उत्सवः सुधियामेव हन्त दुर्मेधसो हताः ॥ —II. 20

In भट्टिकाव्य we have

1. शब्दलक्षणमुक्तमपि लक्षयन् काव्यलक्षणार्थं प्रसन्नकाण्डमुच्यते, काव्यस्यात्र प्रसन्नत्वात् । प्रथमं चेदं लक्षणं यत्प्रसन्नता नाम आविद्वदङ्गनाबालप्रतीताथ³ प्रसन्नवदिति ।.... . तथास्मिन् काण्डे चत्वारः परिच्छेदाः । अलङ्कार माधुर्यप्रदर्शनदोषाः भाषासमावेशश्चेति etc.—जयमङ्गल in his commentary in the beginning of canto X.

शब्दलक्षणप्रधानेऽप्यास्मिन् काव्ये काव्यलक्षणत्वादधिकारकण्डानन्तरमलङ्कार माधुर्य भाविक भाषासमाख्य . परिच्छेदचतुष्टयात्मकमारभमानोऽस्मिन् सर्गे तावदलङ्कारपरिच्छेदं वदन्नादौ शब्दालङ्कारान् लेशतो दर्शयति । —मल्लिनाथ in his commentary on भट्टिकाव्य in the beginning of canto X.

2. See परिशिष्ट to our edn. of भामह's काव्यालङ्कार. जयमङ्गल has no less than 33 quotations from this work.

व्याख्यागम्यमिदं काव्यमुत्सवः सुधियामलम् ।

इता दुर्मेधसश्चास्मिन् विद्वत्प्रियतया मया ॥—XXII. 34.

Here it can be imagined quite easily that one of the two must have borrowed from the other. श्रीवत्साङ्गमिश्र ascribes the former श्लोक to भामह. There on this authority it necessarily follows that भट्टि must have imitated भामह in writing his श्लोक.¹ All these facts, stated above, cannot but point to one conclusion, in that भामह was prior to भट्टि.

Now as regards the date of भट्टि, the only clue which we have is his श्लोक forming the last verse of his काव्य. It is—

काव्यमिदं विहितं मया बलभ्यां

श्रीधरसेननरेन्द्रपालितायाम् ।

कीर्तिरतो भवतान्नुपस्थ तस्य

प्रेमकरः क्षितिपो यतः प्रजानाम् ॥—XXII. 35.

The history of Kathiawar tells us that there were four Kings with the name of धरसेन who ruled over बलभी (modern Vala). It is not quite clear which धरसेन is alluded to by भट्टि².

Prof. B. C. Mazumdar³ identifies the author of भट्टिकाव्य with वत्सभट्टि, mentioned in the Mandasor Sun Temple Inscription,⁴ dated 473 A.C. on the ground of similarity between the verses of the inscription and the description of autumn in the भट्टिकाव्य.⁵ But this identification is considered by Prof. Keith as a 'most unfortunate suggestion'⁶.

1. Trivedi—Ind. Ant., Vol. XLII, p. 264.

2. For more information, see Mr. Trivedi's introduction to भट्टिकाव्य (B. S. S. No LVI.)

3. J. R. A. S., 1904, pp. 395-397.

4. Fleet's Gupta Inscriptions, No. 18.

5. Canto II.

6. J. R. A. S., 1909, p. 759.

But the two learned professors are at one in saying that भट्टि flourished before भारवि and हरदत्त. We may go so far as to say, with Mr. Trivedi¹ that "our poet lived in the latter part of the sixth and the beginning of the seventh century." But the safest course will be to side with Mr. Kane² and say that "भट्टि must have lived sometime between 500 and 650 A.C." ³ Whatever might have been the difference, with regard to the date of भट्टि, none was heard to suggest till 1922 that भट्टि was prior to भामह. In this year Dr. Jacobi⁴ struck a new line of argument in determining the date of भामह. He tried to prove with all plausibility that भामह had drawn his material for the 5th chapter of काव्यालङ्कार from the न्यायविन्दु of धर्मकीर्ति. This necessitated the placing of भामह after 650 A. C. Now भट्टि, as shown above, cannot be later than 650. So the learned scholars were compelled to look upon the relation of भट्टि to भामह from quite a different angle of vision. Dr. S. K. De, who, as far as we remember, never disagrees with Dr. Jacobi but always follows in his foot-steps, writes⁵—"At one time it was believed, on the indication given by Jayamangala on Bhatti that the alamkāra-chapters in that काव्य especially

-
1. Introduction to his Edn. of भट्टिकाव्य (B. S. S. No. LVI), P. XXII.
 2. Introduction to his Edn. of साहित्यदर्पण, P. XVI.
 3. For the discussions on the date of भट्टि, see also Dr. Jacobi-Z. D. M. G., XLIV and also Sitz. d. Preuss. Akad. d. Wiss. 1922, pp. 216-17 ; V. V. Sovani—Bhandarkar commemoration Volume, p. 393; S. K. De—History of Sanskrit Poetics, Vol. I. p. 50ff.
 4. Sitz. d. Preuss Akad. d. Wiss., No. XXIV, pp-211-12.
 5. History of Sanskrit Poetics, Vol. I p. 5a.

canto X, was meant to illustrate the rhetorical teachings of Bhamaha in particular, but the date now assigned to Bhamaha (i. e. after धर्मकीर्ति's date 650) will re-adjust his relation to Bhatti in a new light." The two learned doctors have taken great pains in 're-adjusting' भामह's relation to भट्टि. Re-adjustment has been in the present case nothing less than perfect reversion of the former position. There is no use of examining on our part this 're-adjustment' in all its details, for it has not been so much a child of logic as one of necessity. The present case appears to us like that of a certain talented lawyer. He once began to put forward arguments which might have been advanced by the other side. When he was on the point of completing his arguments, he was made aware of his blunder by one of his colleagues. He remained unmoved and at once addressed the court. "My Lords, such will be the arguments put forward by the other side. Now I begin to refute them." We wonder why the premises of the conclusion which upset the whole thing, were not more carefully examined to see if there was some other alternative possible. Such cases of resemblance, corroborated by the record of commentators and confirmed by the voice of tradition, as exist between the कान्यालङ्कार of भामह and the रावणवध of भट्टि, cannot be a matter of mere chance. As we shall try to show later on, भामह cannot be carried below 600 A.C. He may be much earlier. So there is no necessity of putting the cart before the horse.

दण्डी and भामह.

Now we come to one of the most important parts of the discussion upon the date of भामह. दण्डी, the author of कान्यादर्श, has been very popular among the literati of mediæval India, perhaps even to some extent more than भामह himself, who had the misfortune of having his work not

so easily available. On a close study of the works of these great poeticians, the impression becomes irresistible that they were related to each other, some way or other. There are some passages which are identical in the works of both, not only in sense but even in phraseology¹. There are others, more important still, which appear to involve mutual criticism.² Besides, there are various views—either similar or dissimilar to one another—which clearly point to an intimate relation existing between the काव्यालङ्कार and काव्यादर्श³ ।

These impressions, culled from the works of these two writers, led to the discussion of their chronological relation with each other. A sharp controversy ensued for settling the priority of one to the other. Mr. M. T. Narsimheingar raised this issue for the first time and was inclined to place दण्डी before भामह⁴. He found his arguments very ably refuted by such eminent scholars as Mr. Trivedi⁵, Dr. Jacobi⁶, Prof. Rangacharya⁷, Dr. Ganapati Śastri⁸ and Prof. Pathak⁹. The last seems, however, to have changed his view later on¹⁰. As the majority of views appears to favour the priority of भामह, we need not encumber our humble paper with the statements of all views held either

-
1. Kane—Introduction to साहित्यदर्पण, p. XXV ; De—History of Sanskrit Poetics, I. pp. 64-65.
 2. De—History of Sanskrit Poetics, I. pp. 65-66.
 3. Kane—Introduction to साहित्यदर्पण, pp. XXV—XXXV.
 4. J. R. A. S., 1905, pp. 535 ff.
 5. Introduction to प्रतापमुखाशोभूषण pp. XXIII ff. ; Ind. Ant. XLII, ff. ; Bhandarkar Com. Vol., p. 40.
 6. Z. D. M. G., LXIV, pp. 134 and 139.
 7. Introduction to his edition of काव्यादर्श.
 8. Introduction to स्वप्नवासवदत्त, p. XXV.
 9. Introduction to कविराजमर्गा, p. 16.
 10. J. B. R. A. S., XXIII. p. 19 ; Ind. Ant. XLI., p. 236 ff.

against or in favour of his priority. Mr. Kane has very cautiously collected the arguments of either side and those who feel interested may refer to his learned work¹. Mr. Kane, after stating and examining all such views with admirable impartiality, has come to the conclusion that in reality no judgement is yet possible on the question one way or the other though from the character of the arguments employed he seems to be somewhat inclined in favour of दण्डी's priority to भामह. He sums up his position thus : " It seems probable that भामह and दण्डी follow independent traditions, the former having more affinity with the अलङ्कार school and the latter with भरत's school. Whoever may be earlier, both are very near each other and are to be placed between 500-630 A. C."² Dr. De has, however, by forcibly re-stating some cogent arguments, ably demonstrated that the majority view is the only best logical alternative³.

We shall, by way of concluding this portion of our paper, state one or two points which, to our mind, would conclusively show that भामह cannot be brought down to a period later than दण्डी. Recently a book named अवन्तिसुन्दरीकथा has been discovered in the South by the Curator of the Madras Oriental MSS. Library⁴. It is evident from the said MS. that it was written by दण्डी. It is prefaced, as is usually done in कथाs, with a number of verses. These verses include the praise of बाण and मयूर⁵ along with that

-
1. Introduction to साहित्यदर्पण, pp. XXV—XXXV.
 2. Ibid p. XXXV.
 3. History of Sanskrit Poetics, Vol. I, pp. 64—70.
 4. Proceedings and Transactions of the Second Oriental Conference, pp. 193—201; Journal of the Mythic Society, XIII, pp. 671—685.
 5. भिन्नस्तीक्ष्णमुखेनापि चित्रं बाणेन निर्व्यथः ।
व्याहारेषु जहौ लोकां न मयूरः..... ॥

of many others. From this Poetic Introduction, we further learn that दण्डी was a great-grandson of भारवि who has been described here as a contemporary of kings दुर्विनीत and सिंहविष्णु. These monarchs were great ruling kings about 580 A.C. Thus it appears quite reasonable to infer that दण्डी, being fourth in descent from भारवि, must have belonged to the last quarter of the 7th or the beginning of the 8th Century. This statement finds an additional support from the fact that दण्डी has not only praised बाणभट्ट but has narrated the story of कादम्बरी along with other episodes in his कथा and this narration seems to be an accurate reproduction of the tale as is found in the पूर्वार्द्ध of बाण's कादम्बरी. It is a well known fact that बाण belonged to the court of हर्षवर्धन who reigned from 606 to 648 A.C. A northern poet cannot be expected to have achieved in a decade or two, in those days of hard communication, so much fame as to merit such a high praise from a critic of the South.

It may be further shown on a most reliable authority that भामह must have lived before बाण. आनन्दवर्धन in his ध्वन्यालोक,¹ while asserting that the same idea, though already expressed by one poet, appears new and charming when put in a suggestive garb by another poet, points out a case where बाणभट्ट, drawing upon an idea expressed by भामह in one of his verses of काव्यालङ्कार, writes a prose

1. तथा विवक्षितान्यपरवाच्यस्यैव शब्दशक्त्युद्भवानुरागनरूपव्यङ्ग्यप्रकार-
समाश्रयेण नवत्वम् । यथा 'वरणीवारणायाधुना त्वं शेषः' (हर्षचरित VI. para
15 of Kane's edition) इत्यादौ 'शेषो हिमगिरिस्त्वं च महान्तो गुरुवः स्थिराः ।
यदङ्घ्रिषितमर्यादाश्चलन्ती विभ्रते भुवम्' (काव्यालङ्कार III 27.) इत्यादौ
सत्स्वरि तस्यैवार्थशक्त्युद्भवानुरागनरूपव्यङ्ग्यसमाश्रयेण नवत्वम् ।—ध्वन्यालोक,
उपोद IV p.236.

passage in हर्षचरित. It is quite clear from this that आनन्द-वर्धन had positive belief which must have been based on traditions prevalent among the Kāśmīrian Pandits of his day that भामह was an old and popular predecessor of बाण so that the latter could safely and honourably borrow ideas from the former. Hence unless this statement of आनन्दवर्धन is shown to militate against the verdict of accepted chronology bearing on the question (as is quite unlikely) the fact of भामह's priority can never be challenged.

With due deference to those who hold that भामह and दण्डी are chronologically very near to and not far removed from each other, we may be permitted to observe here, in passing, that to us it does not appear to be the fact. भामह most probably belonged to Kāśmir and दण्डी undoubtedly hailed from the South. It cannot be imagined that the writers so far removed could vie with each other in those days. It cannot be denied that दण्डी, with an evident criticising mood, tries to eclipse the work of भामह by his own. This case is somewhat like भारवि and माघ who, though not far removed in space, were, in time, far away from each other. This point can be further borne out by the linguistic evidence. The प्राकृत had not, perhaps, been so much in vogue in the time of भामह as they were in the time of दण्डी. Perhaps सेतुबन्ध which finds such a high and merited eulogy from दण्डी had not yet been written. भामह makes no linguistic division of काव्य as दण्डी does. If it could be proved that the प्राकृतमनोरमा, the oldest commentary on वररुचि's प्राकृतप्रकाश, was from the pen of this very भामह, the author of काव्यालङ्कार, it might be held to have been the oldest work on Prakrit Grammar, next only to वररुचि, the author of the सूत्र it comments upon. In this connection it may be pointed out that the later महाराष्ट्र—not to say

the other dialects—does not wholly conform to the rules of वररुचि as explained by भामह and that the later commentators, वसन्तराज and others, have tried to explain the सूत्र in a much more comprehensive way. Howsoever it may be, it is undoubtedly clear that the picture of society found in the work of भामह—faintly drawn though it may be—can be clearly distinguished from what we find depicted in the काव्यादर्श of दण्डी. The poetic luminaries so familiar to the eyes of भामह's age had, by the time of दण्डी, totally disappeared from the horizon. The elegant simplicity of the earlier Muse had not as yet hardened into sentimental ideas and artistic expressions. The sharp controversies ranging between the Buddhists and the Hindus in the time of भामह, had led to the study of the science and art of Polemics, so that even a work on Poetics was expected to take the topics into consideration. But the atmosphere seems to have wholly changed by the time of दण्डी. The heroes of popular stories were yet fresh in the memory of the people. Coming to the field of Poetics itself, we find not a few points of contrast along with those of similarity in the works of these two authors. There is no use enlarging upon this topic, for, it can become obvious to even a casual reader of the said works. We feel, therefore, inclined to believe that भामह was separated from दण्डी not by decades but by centuries.

भामह and धर्मकीर्ति.

We have shown above that on the evidence of आनन्दवर्धन in ध्वन्यालोक, भामह cannot be placed later than बाण who flourished in the first half of the 7th century; but this view is seriously challenged by the hypothesis that भामह has borrowed some logical topics from धर्मकीर्ति. Dr. Jacobi has discussed this point at some length and in

that connection has considered the date of धर्मकीर्ति. He places धर्मकीर्ति between the sojourns in India of Houen Tsang and of Itsing. The former who travelled between 630 and 643 makes no reference to the Buddhist Logician. The latter, travelling between 671 to 695, seems clearly to have heard of him. Tārānatha¹ makes धर्मकीर्ति a contemporary of the Tibetan King Sroṅ-tsan-gam-po who lived during 627-698 A. C. So the middle of the seventh century may be fairly taken to be the date of धर्मकीर्ति. If, however, it could be proved, as Jacobi has tried to do, that भामह had actually utilised the logical work of धर्मकीर्ति, the statement of आनन्दवर्धन would considerably lose in value and भामह would consequently have the chance of being dragged down to the 8th century at least. Let us first examine the arguments put forward therefor.

All the arguments put forward for establishing the indebtedness of भामह to धर्मकीर्ति are based upon a few points of similarity existing in their works². They are only three. Let us take them one by one. भामह has given two definitions of अनुमान—

त्रिरूपास्त्रिङ्गुतो ज्ञानमनुमानं च केचन ।

तद्विदो नान्तरीयार्थदर्शनं चापरे विदुः ॥ काव्या० V. 11

Now we know from the तात्पर्यटीका of वाचस्पतिमिश्र upon न्यायवार्तिक that the definition of अनुमान, as given here in the second half of the śloka, came originally from दिङ्नाग³. But what are we to say about the first definition? "Die

1. See Vidyābhūṣaṇa's History of Indian Logic, pp. 305-6.

2. See Dr. Jacobi's 'Bhāmaha und Daṇḍin ihr Alter und ihre Stellung in der indischen Poetik' in Sitz. d. Preuss. Akad. d. Wiss., XXIV, 1922, pp. 211-212.

3. See Dr. Randle's 'Fragments from Diṅnāga,' pp. 21-22.

erste der beiden von Bhāmāna gegeben Definitionen", writes Dr. Jacobi, "müß also von einem andern Philosophen herrühren". And who is that another philosopher? It is धर्मकीर्ति—says Dr. Jacobi, for, at one place of his न्यायबिन्दु, we read अनुमानं द्विधा स्वार्थं परार्थं च, तत्र स्वार्थं त्रिरूपास्तिज्ञाद् यदनुमेये ज्ञानं तदनुमानम् ।

In this case as well as in the cases following, the question, which we are to put to ourselves, should be whether a particular view—लिङ्गस्य त्रैरूप्यम् for instance—is peculiar with someone or is common to many. Such an argument can have any weight only when the view concerned is original. Unfortunately we do not find any such thing in the present case. लिङ्गस्य त्रैरूप्यम् is a too well-known thing with our नैयायिक्स to have originated with धर्मकीर्ति. It is quite sufficient for our purpose here to show that it was known even to दिङ्नाग. Thanks to the labours of the late lamented Dr. Vidyābhūṣaṇa, we can have some knowledge of दिङ्नाग's works. दिङ्नाग in his प्रमाणसमुच्चय spoke of स्वार्थानुमान thus¹: An inference for one's self (svārthānumāna, ran-don-gyi-rjes-dpag) is defined as the knowledge of a thing' derived through its mark or sign of three characters. Will it not, when turned into Sanskrit, read somewhat exactly like the extract from न्यायबिन्दु of धर्मकीर्ति cited above? In this connection we are to note one thing more. The way in which भामह gives this definition along with that of दिङ्नाग, does not only show that it came from some other source, but also to the fact that it formed an earlier and more commonly accepted view. Besides प्रमाणसमुच्चय, we have a clear description of लिङ्गस्य त्रैरूप्यम् in न्यायप्रवेश.² Whoever might be the

1. See Dr. Vidyābhūṣaṇa's History of Indian Logic, p. 280.

2. This work has been so long known only through Tibetan

author of this work,¹ none has so far tried to prove that it was written after धर्मकीर्ति. Thus we see that भामह was not in any way indebted to धर्मकीर्ति for his knowledge of लिङ्गस्य त्रैरूप्यम्. We are very much inclined to think that he had not to thank even दिङ्नाग for, at least, this section of Indian Logic. He might have probably derived his knowledge from some earlier logician.

The other statement of भामह which has been said to correspond with that of धर्मकीर्ति is दूषणं न्यूनताद्युक्तिः (काव्या०-V. 28). धर्मकीर्ति has दूषणानि न्यूनताद्युक्तिः². The similarity is indeed striking. But the question again comes up: Is it an original idea of धर्मकीर्ति? The same question may be raised with regard to the third corresponding statement of भामह—जातयो दूषणाभासाः (काव्या०-V. 29). Does धर्मकीर्ति propound a new theory when he says दूषणाभासास्तु जातयः³? In both the above cases, धर्मकीर्ति does not appear to have anything peculiar to himself. The दूषणस and जातिस have been known to earlier writers

Texts. Fortunately it is now going to be published by Principal A. B. Dhruva in the Gaekwad Oriental Series. We owe our knowledge of it to the kindness of Principal Dhruva.

For the three characteristics of the Middle Term (लिङ्गस्य त्रैरूप्यम्) as found in न्यायप्रवेश, see History of Indian Logic, p. 291.

1. The question is a mooted one. We postpone its discussion for the time being.

2. न्यायविन्दु, (Peterson's Edn.) III. 138.

Benares Edn. reads दूषणा न्यूनताद्युक्तिः. See p. 132.

3. न्यायविन्दु, Peterson's Edn. III. 140; Benares Edn. p. 133.

as well¹. In न्यायप्रवेश we have similar descriptions of वृत्तान्त and जाति².

Mr. P. V. Kāne³, who, as has been noted before, pointed out the similarity existing between the works of भामह and धर्मकीर्ति, quite independently of Dr. Jacobi, has cited another śloka from भामह's काव्यालङ्कार, appearing somewhat exactly like a passage in धर्मकीर्ति's न्यायविन्दु. भामह's śloka reads thus ;

सत्त्वादयः प्रमाणाभ्यां प्रत्यक्षमनुमा च ते ।

असाधारणसामान्यविषयत्वं तयोः किल ॥ काव्या०-V. 5

धर्मकीर्ति writes thus :

द्विविधं सम्यग्ज्ञानं प्रत्यक्षमनुमानं च (p. 10). तस्य विषयः स्वलक्षणं (p. 21).....अन्यत् सामान्यलक्षणं (p. 24) सोऽनुमानस्य विषयः (p. 25). Now it may be again pointed out here that this division and definition of प्रमाण has not originated with धर्मकीर्ति । Almost all the logicians who were opposed to अक्षपाद (who propounded four प्रमाण) had mostly a similar view. दिङ्नाग, for instance, in his प्रमाणसमुच्चय (ch. 1) states that pramāṇas are only two, viz., perception and inference. All objects being known through them, there is no other प्रमाण । Dr. Vidyābhūṣaṇa has restored the Sanskrit original thus :

1. They are too well-known to require much argumentation for establishing their existence before धर्मकीर्ति. In this connection it will be, however, interesting to refer to a न्यायसूत्र of गौतम (1-2-18) and वात्स्यायन's भाष्य thereon. The sutra is साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः । वात्स्यायन comments upon it thus :—प्रयुक्ते हि हेतौ यः प्रसङ्गो जायते सा जातिः । स च प्रसङ्गः साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानमुपाकर्मः प्रतिषेध इति ।.....प्रत्यनीकभावाज्जायमानोऽर्थो जातिरिति ।

2. See Vidyābhūṣaṇa's History of Indian Logic, p. 298.

3. Introduction to his Edn. of साहित्यदर्पण, p. XL.

प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणं हि द्विलक्षणम् ।
 प्रमेयं तत्र सिद्धं हि न प्रमाणान्तरं भवेत् ॥

It will be seen from the above that all those passages from धर्मकीर्ति, which have been cited as originals of भामह's slokas, have no originality with themselves. They represent views which were quite well-known even before the birth of the Buddhist logician. Under such circumstances one cannot safely argue that भामह was indebted to धर्मकीर्ति and to nobody else. Dr. Jacobi is not such a superficial scholar as to be convinced of भामह's indebtedness to धर्मकीर्ति simply upon the basis of accidental similarity of views. We presume that it was the partial similarity of phraseology too, which led him to entertain such a view. But to our mind, the similarity of phraseology in the present case is not so very significant. Striking similarity is seen only in the sentences which deal with दूषण and जाति. But there again, we cannot say that धर्मकीर्ति was the first person to use them. With equal force, we may say that it was भामह who wrote them first of all. We see no absurdity in it. If शान्तरक्षित, philosopher as he was, did not find it inconvenient to repeat the phraseology of our poetician, we see no reason why धर्मकीर्ति would not do the same, if he could find something handy, cut and dried, from him.

What we want to emphasise very particularly is simply this that the similarity of phraseology, even if it could be proved to exist beyond doubt, will not by itself be of much use. In such a case, there are three alternatives possible, each of which being equally tenable. Now with regard to the topic in question, unless and until more definite evidence is forthcoming, none can be justified in claiming that भामह borrowed views and phraseology from धर्मकीर्ति. It may be

equally cogent to say that धर्मकीर्ति was indebted to भामह or both of them had utilised some common source.

As far as we are aware, Dr. Jacobi did not point out any other line of evidence which could further support his assumption. "Diese Entlehnungen Bhāmahas" says the great orientalist, "aus Dharmakīrtis Nyāyabindu beweisen, dass er jünger als dieser, wenn auch vielleicht nur ein jüngerer Zeitgenosse desselben, war". But how has the indebtedness of भामह been proved? There he writes thus: "Nun lautet Dharmakīrtis Definition, Nyāyabindu II. 3: tatra trirūpāllīṅgād yad anumeye jñānam, tad anumānam so ähnlich der Bhāmaha von gegebenen, dass kaum noch ein Zweifel darüber bestehen kann, woher letzterer sie genommen hat. Noch deutlicher zeigen uns das Bhāmaha Definitionen der dūṣaṇas und der jātis in V. 28." This is the sum and substance of all his statements in this connection. We really wonder how such a veteran scholar as Dr. Jacobi, with such faulty and inadequate premises, could jump to such a momentous conclusion. Mr. P. V. Kane, with characteristic cautiousness of a lawyer, did not, though suggesting the same line of argument, commit himself in any way. He is perhaps more inclined to suggest भामह's indebtedness to दिङ्नाग, if he could only prove it. It is gratifying to note that Dr. Jacobi's hypothesis is not now meeting with that universal approbation which it was at first expected to do. It has been called in question by Dr. J. Nobel² and quietly ignored by Dr. B. Bhaṭṭācārya³.

1. See his Introduction to साहित्यदर्पण, p. XL.

2. 'Die Avantisundarikathā', Zeitschrift für Indologie und Iranistic, Bd. V, p. 150.

3. Foreword to शास्त्ररक्षित's तत्त्वसङ्ग्रह (G. O. S. XXX), pp. LXXIX—LXXX.

The best way for determining whether भामह was indebted to धर्मकीर्ति or not, would have been perhaps the comparison of भामह's views with the peculiar views of धर्मकीर्ति. It is known to all who know anything of mediaeval logic that धर्मकीर्ति, though a follower of दिङ्नाग, did not adopt his views *in toto*. The peculiarities of धर्मकीर्ति have been carefully noted by Dr. Vidyābhūṣaṇa¹ and a reference to these will surely make it clear that no special view of the Buddhist logician has been represented in the work of भामह. On the contrary, there are indications which point diametrically to the opposite side. We may just refer to some of them. The definition of प्रत्यक्ष, as given by दिङ्नाग, is प्रत्यक्षं कल्पनापोढम्². To this an important addition is made by धर्मकीर्ति by saying प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तम्³. Now the term अभ्रान्तं is not such as can be ignored by any person coming after him. दिङ्नाग's definition was rather too general and consequently could be interpreted to apply to everything, so that everything will be प्रत्यक्ष. उद्योतकर did actually interpret it in this way⁴. To avoid this contingency, धर्मकीर्ति added अभ्रान्तं which made it clear that by प्रत्यक्ष, we were to mean here प्रत्यक्षज्ञानं and nothing else. Who will indulge in such an inexactitude

1. See Vidyābhūṣaṇa's History of Indian Logic, pp. 315—318.

2. वाचस्पतिमिश्र in his तात्पर्यटीका, while commenting upon 'अपरे तु मन्यन्ते प्रत्यक्षं कल्पनापोढमिति,' begins, 'सम्प्रति दिङ्नागस्य लक्षणमुपन्यस्यति अपर इति । See also Vidyābhūṣaṇa's History of Indian Logic, pp. 276—277 and Dr. Randle's Fragments from Diṇnāga, pp. 8—10.

3. See न्यायबिन्दु (Benares Edn.), p. 11.

4. He takes it as स्वरूपतो न व्यपदेश्यम् ।

when once it has been so pointed out? भामह gives two definitions of प्रत्यक्ष in a single line. It is—

प्रत्यक्षं कल्पनापोढं ततोऽर्थादिति केचन—काव्या० V.6.

one of the two definitions—the first of them—belongs, on the authority of वाचस्पति मिश्र, to दिङ्नाग and the second, on the same authority, to वसुबन्धु¹, the teacher of दिङ्नाग. Now can it be imagined that भामह could have afforded to leave out धर्मकीर्ति's definition, had he been aware of it? Besides, कल्पना is defined by धर्मकीर्ति in a strikingly different way. According to him कल्पना is अभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभास-प्रतीतिः². But उद्योतकर, while discussing दिङ्नाग's definition of प्रत्यक्ष, says: 'अथ केयं कल्पना? नामजातियोजनेति । यत् किल न नाम्नाभिधीयते न च जात्यादिभिर्व्यपदिश्यते ।'³ वाचस्पति-मिश्र calls it लक्षणवादिनामुत्तरम्⁴. Now the लक्षणवादो must be दिङ्नाग and all those who had a similar view. We may presume that भामह was also one of them—at least conversant with the view—for he says कल्पनां नामजात्यादियोजनां प्रति-जानते-काव्या० V.6. It may be admitted that धर्मकीर्ति's definition of कल्पना is more academic in tone exactly as his definition of प्रत्यक्ष is more exact in expression. If भामह could afford to give two views on an important issue, he would not, we think, mind to give a third one also, if it was more useful and suitable, as धर्मकीर्ति's definitions indeed are.

1. वाचस्पतिमिश्र begins his comment upon 'अपरे पुनर्वर्णयन्ति ततोऽर्थाद् विज्ञानं प्रत्यक्षम् । तदेवं प्रत्यक्षलक्षणं समर्थ्य वासुबन्धवं तावत् प्रत्यक्षलक्षणं विकल्पयितुमुपन्यस्यति-ता० p. 99. See also Dr. Randle's Fragments from Diṅnāga, p. 12—13.

2. न्यायविन्दु, p. 13.

3. न्यायवार्तिक, p. 44.

4. तात्पर्यटीका, p. 102.

One thing more should be noted in this connection. As far as we know, धर्मकीर्ति has nowhere in his extant works shown any regard to the views of वसुबन्धु, though his pupil, दिङ्नाग, is his great authoritative source. But भामह has referred to the views of the older logician in unmistakable language. May we not assume with probability that, by the time of धर्मकीर्ति, वसुबन्धु had been somewhat eclipsed by his decidedly abler pupil? It is quite possible that भामह lived in an age when वसुबन्धु was not so forgotten. He still commanded respectful attention from scholars along with दिङ्नाग.

It will be undoubtedly quite profitable to give here the results of a detailed comparison of these works; but we are afraid the space at our disposal will not permit it. We may, in passing, just note a few points. भामह has six पक्षाभास¹ but धर्मकीर्ति has only four.² If we were to look into न्यायप्रवेश we shall find no less than nine.³ But what is very interesting to note is that some of the definitions and examples of भामह wholly correspond with those in न्यायप्रवेश । दृष्टान्त is included by धर्मकीर्ति in त्रिरूपहेतु⁴ but भामह takes it separately⁵ exactly as we find it in न्यायप्रवेश and प्रमाणसमुच्चय । In न्यायप्रवेश and प्रमाणसमुच्चय we further find दृष्टान्त divided into two classes according to the way they are possible either by साधर्म्य or वैधर्म्य⁶ । This is also the case with भामह । But धर्मकीर्ति has

1. काव्यालङ्कार, v. 13-20.

2. न्यायबिन्दु, pp. 84-85.

3. न्यायप्रवेश—See in the History of Indian Logic, pp. 290-291

4. त्रिरूपो हेतुर्लक्षः । तावतैवार्थप्रतीतिरिति न पृथग् दृष्टान्तो नाम साधनावयवः कश्चित् । तेन नास्य लक्षणं पृथगुच्यते—न्यायबिन्दु, p. 117.

5. काव्यालङ्कार, v. 21, v. 26-27.

6. History of Indian Logic, pp. 286-7, 295—6. In these

no such division. The few points, noted above, are quite sufficient to convince any unprejudiced person that भामह's borrowing from धर्मकीर्ति is any thing but possible.

Even if these points were not available, we could have shown that भामह's coming after धर्मकीर्ति cannot be imagined. धर्मकीर्ति, as shown above, lived about 650 A. C. and hailed from the South of India. शान्तरक्षित lived in Bengal in the beginning of the 8th century. Now, we cannot, with any stretch of our imagination, conceive that within half a century such a progress could be possible in those days of hard communication. धर्मकीर्ति becomes sufficiently famous, his works are carried to Kashmir, there भामह utilises them for writing his own work, then he also becomes well-known, his work reaches Bengal and is devoured by शान्तरक्षित—and all this was accomplished within half a century ! It seems to be hardly possible. We have no reason, therefore, to doubt आनन्दवर्द्धन's statement that बाण was acquainted with भामह's work, so that 600 A.C. can be safely taken to be the lower limit of भामह's date.

But what should be his upper limit ? The fore-going discussion has shown that भामह was familiar with the views, which are, on the authority of चाचरूपतिमिश्र, ascribed to दिङ्नाग । We have further shown that his views sometimes correspond with those which are found in न्यायप्रवेश । Nanjio¹ and Takakusu² ascribe this work to नागार्जुन । But Pandit Vidhusekhara Bhaṭṭāchārya thinks that Nanjio “ has

cases resemblance in phraseology is also to be noted. धर्मकीर्ति has, however, got such a division in दृष्टान्ताभास.

1. Nanjio's Catalogue of the Chinese Tripitaka, p. 270, Nos. 1223, 1224.

2. A Record of the Buddhist Religion by Itsing, pp. 177, 186.

made a mistake in rendering the name into Sanskrit. The name, as given in Chinese in the book itself, is Yü luā, the Sanskrit equivalent of which is Diñnāga."¹ But, according to Sugiura² and Ui,³ न्यायप्रवेश is attributed by the Chinese tradition to शङ्करस्वामी । दिङ्नाग's work, according to this view, was न्यायद्वार, quite distinct from न्यायप्रवेश. Dr. Randle⁴ sees 'no reason to doubt the correctness of the Chinese attribution of the न्यायद्वार to Diñnāga. That being the case, it is impossible that Diñnāga should have been the author of न्यायप्रवेश.' But we see no reason to doubt the correctness of the Tibetan attribution of the न्यायप्रवेश to दिङ्नाग । If that be the case, it is impossible that any other person but दिङ्नाग should have been the author of the न्यायप्रवेश । Besides many cogent arguments so ably put forward by Pandit Vidhusekhara Bhaṭṭācārya⁵ for proving that न्यायप्रवेश was the work of दिङ्नाग, one thing appears to turn the scale to a very great extent. It is a curious fact that शङ्करस्वामी was not known to either Houen Tsang or Itsing. The Tibetan texts are quite ignorant of his name. The Tibetan translation of the Chinese translation of न्यायप्रवेश clearly shows that at that time even the Chinese did not know of शङ्करस्वामी । It is really inexplicable how they came, later on, to associate his name with न्यायप्रवेश । There seems to be some baffling confusion, lurking somewhere or other. Unless and until this mystery is cleared up, we shall not know the real ground of its attribution by the

1. 'The Nyāya Praveśa of Diñnāga,' Indian Historical Quarterly, Vol. III, p. 154.

2. Hindu Logic as preserved in China and Japan, pp. 36-37.

3. Vaiśeṣika Philosophy, p. 68.

4. Fragments from Diñnāga, p. 61.

5. Indian Historical Quarterly, Vol. III, pp. 154-159.

Chinese to शङ्करस्वामी । But so far as the Tibetan Text,¹ as edited by Pandit Vidhuśekhara Bhaṭṭācārya, is concerned, it is more than probable that it is the work of दिङ्नाग । The learned editor has compared it with the Chinese and Sanskrit Versions and does not perhaps find material difference between them. So what is said of the Tibetan version with regard to its authorship, may be, therefore, true of other versions as well.² We have every hope that this puzzling enigma will be cleared up by Principal Dhruva's Introduction to the Sanskrit Version of the न्यायप्रवेश³ ।

It does not, however, matter much for us even if शङ्करस्वामी was to be proved the author of न्यायप्रवेश । He is said to have been the pupil of दिङ्नाग and consequently must have been his younger contemporary. So when we find clear resemblance of certain views and expressions in भामह's work from the works of दिङ्नाग and न्यायप्रवेश, we can, without hesitation, say that दिङ्नाग's date will furnish the upper limit to भामह's age.

The date of दिङ्नाग depends upon the date of his teacher, वसुबन्धु । Nanjio informs us that कुमारजीव wrote a life of वसुबन्धु⁴ between A. C. 401 and 409 and परमार्थ, who lived between A.C 499 and 560, wrote another.⁵ From

1. Gaekwad Oriental Series, XXXIX Part II.

2. Dr. N. D. Minorov contributes a paper on 'Diñnāga's Nyāya Praveśa and Hariḥbhadrā's commentary on it,' to the volume presented to Dr. Garbe. We have not as yet seen it, but from the title we may assume that he is also inclined to attribute न्यायप्रवेश to दिङ्नाग ।

3. G. O. S. XXXIX Part I.

4. Nanjio's Catalogue of the Chinese Tripiṭaka, app. I. 64.

5. Ibid No. 1463.

परमार्थ¹ we know that वसुबन्धु was a contemporary of विक्रमादित्य, who is identified by V. A. Smith² with Chandra Gupta I of the Gupta Dynasty. If this line of argument is followed, as has been done by V. A. Smith³ and M. Peri⁴, वसुबन्धु, who died, it is said, at the age of 80, will be found to have been living between 280-360 A.C. But unfortunately all scholars are not at one. Different scholars assign different dates to वसुबन्धु । The other most important view is that which places him between 420—500 A. C.⁵ But the majority of the scholars⁶ appears to be inclined towards the former view. Undoubtedly that view appears, to say the least, much more probable. If we were to subscribe to the other view, the whole subsequent chronology becomes awfully disturbed. Then we have to look upon कुमारजीव's 'Life of Vasubandhu' as a myth and disbelieve the traditions which make वसुबन्धु one of the Patriarchs and his work as having been translated into Chinese by कुमारजीव ।

So we have seen above that there is every probability of वसुबन्धु having lived between 280 and 360 A. C. Now दिङ्नाग, being his pupil, must have been his junior contemporary and so must have lived somewhere before 400. Now, if 400 A. C. is to be the approximate date of दिङ्नाग, that date must also be considered to furnish the upper limit to भामह's date. We may, therefore, safely say

1. Takakusu, J. R. A. S., 1905, p. 44.
2. Early History of India, 3rd Edn., p. 320.
3. Ibid, pp. 328 ff.
4. Bull. de l' Ecole française d' Extreme-orient, XI. 355 ff.
5. Vidyābhūṣaṇa's History of Indian Logic, pp. 266—267.
6. Keith—Indian Logic and Atonism, p. 98, Buddhist Philosophy p. 155 ; B. Bhattachārya's Foreword to तत्त्वसंग्रह (G. O. S. XXX) pp. LXVI—LXXX.

that भामह must have lived between the dates of दिङ्नाग and बाण, viz., between 400 and 600 A. C.

If we wish to be a little more exact with regard to the date of भामह, we should try to find out whether he was nearer to दिङ्नाग or to धर्मकीर्ति । We have already shown that his views correspond much more with those of दिङ्नाग than those of धर्मकीर्ति । We have further shown that he was living in an age when the old teachers were not as yet forgotten. This fact can be further borne out by a careful comparison of his work with the extant works of those teachers. At some places he has referred the reader for details to other works which are not found perhaps in दिङ्नाग's works. We have further to take into consideration that भामह's fame must have taken some time for becoming so much ripe as to induce a poet of Kanouj, as बाण indeed was, to become acquainted with the work of the great Kashmirian. If we may be permitted to allow a century for it, we shall be, we think, not wrong in placing भामह before 500 A. C. But the way he writes, the atmosphere he breathes, the company he keeps,—all these leave us still unsatisfied. We are very much tempted to think that he was not far removed from दिङ्नाग, though we cannot positively prove it by direct evidence. The fifth chapter of his काव्यालङ्कार, teeming so much with philosophical logic, rather smacking much more, as it were, of polemics, makes us believe that he was living in an age which was permeated with debate and controversy in every quarter. Such a period in Indian History was possible only with such scholars as दिङ्नाग । We know from accounts¹, preserved here and

1. Lama Tārānātha's *Geschichte des Buddhismus von Schierfner*, pp. 130—135; Vidyābhūṣṇa's *History of Indian Logic*, pp. 272—274.

there, that the great **आचार्य** spent his whole life in vehement **शास्त्रार्थ**—heated controversy and debate. He was known in his times as **तर्कपुङ्गव** or a fighting bull. But such an age did not last for a long time. By the time of **दण्डी**, **न्यायनिर्णय** or settling the logic of poetry, which was considered so very necessary an appendage in a work on Poetics by **भामह**, came to be considered as a useless **कर्कशविचार**¹. Even in the time of **बाण**, we find no indication of the continuation of **दिङ्नाग**'s age of passionate debate and heated controversy. Further, no indication to that effect has been furnished even by the 5th and 6th century inscriptions of the Guptas. Thus we are not far wrong in believing that that age of controversy almost came to an end with **दिङ्नाग**. Hence we may conclude that **भामह** was either a contemporary of or came immediately after **दिङ्नाग**, who, we know, became widely known throughout the country on account of his incessant wanderings on controversy tours.² Consequently we may state that **भामह** was, with all probability, living about 400 A. C. or, if **न्यायप्रवेश** happens to be proved the work of **शंकरस्वामी**, a few years later.

भामह's WORKS

It is indeed very difficult—if not wholly impossible—to determine whether our author had written any other work besides the well-known **काव्यालङ्कार**. We find, no doubt, the name of **भामह** associated with certain quotations which are not traceable in the **काव्यालङ्कार**. **राघवभट्ट**, in his commentary, **अर्थद्योतिका**, on **अभिज्ञानशाकुन्तल**, quotes twice in the name of **भामह** extracts which are nowhere to be found in the **काव्यालङ्कार**. One of them appears to have

1. विचारः कर्कशः प्रायस्तेनालीढेन किं फलम्—काव्यादर्श

2. Tarānātha's Geschichte des Buddhismus von Schiefner.

been taken from a work on Metrics¹ and the other from some work on Poetics². The latter sentence, curiously enough, is met with, with slight modifications, in the अलङ्कारसारसंग्रह of उद्भट and its example in काव्यप्रकाश । Some ślokas are quoted by नारायणभट्ट in his commentary on वृत्तरत्नाकर in the name of भामह । These seem to have been taken from a work on Metrics³.

1. हेमं सर्वगुर्वदन्ते मगणो भूमिदैवतः इति भामहोक्तेः p. 4. (नि० सा० edition).
2. तल्लक्षणमुक्तं भामहेन—पर्यायोक्तं प्रकारेण यदन्येनाभिधीयते । वाच्यवाचकशक्तिभ्यां शून्येनावगमात्मना । इति । उदाहृतं च ह्यग्रीववधस्थं पशं ' व ' प्रेक्ष्य चिरकृपापि निवासप्रीतिरुन्मिता । मदनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः" इति । p. 10.
3. तदुक्तं भामहेन—

अवर्णात् सम्पत्तिर्भवति मुदिवर्णाद्धनशता-
न्युवर्णादख्यातिः सरभसमृवर्णाद्विरहितात् ।
तथा हेचः सौख्यं हजणरहितादक्षरगणात्
पदादौ विन्यासात् भरबहलहाहाविरहितात् ॥

वृत्तरत्नाकर, p. 6 (Benares Edition).

तदुक्तं भामहेनैव—

देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः ।
ते सर्वे नैव निन्धाः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा ॥
कः खो गो घञ्च लक्ष्मीं वितरति वियशो हस्तथा चः छलं छः
प्रीतिं जो मित्रलभं भयमरणकरौ झञौ टडौ खेददुःखे ।
डः शोभां डो विशोभां भ्रमणमय च णस्तः छलं यश्च युद्धं
दो चः सौख्यं मुदं नः छलभयमरणक्लेशदुःखं पवर्गः ॥
यो लक्ष्मीं रश्च दाहं व्यसनमय लवौ शः छलं यश्च खेदं
सः सौख्यं हश्च खेदं विलयमपि च लः क्षः समृद्धिं करोति ।
संयुक्तं चेह न स्यात् छलमरणपदुर्वर्णविन्यासयोगः
पद्यादौ गद्यवक्त्रे वचसि च सकले प्राकृतादौ समोऽयम् ॥

वृत्तरत्नाकर p. 7.

Besides these extracts, coming down to us in the name of भामह, presumably taken from works now wholly lost, we have a well-known commentary on प्राकृतप्रकाश, - the Prakrit Grammar written in sutras by वररुचि. It is called प्राकृतमनोरमा and is considered to be the oldest commentry now extant¹.

We have no direct evidence to prove or disprove that it was the author of काव्यालङ्कार who wrote the works referred to above. Who can say if there were not several persons bearing the same common appellation? But it is not every person bearing a similar name who is equally famous. The author of the प्राकृतमनोरमा, however, has been identified by somewith the writer of काव्यालङ्कार. Dr. Pischel² following Peterson³ did not even doubt, that the two भामहs might be different. He says—"Der. älteste commentator is Bhāmaha, ein Kaschmirer, der auch Rhetor und Dichter war." As far as we can see, their opinion seems to have been based upon the hearsay of the Pandits. Howsoever reliable their views may be, we would very much wish that they were backed by historical evidence, so that they could be pronounced as perfectly definite. But it appears at the same time simply impossible to believe that such a versatile scholar, as the author of काव्यालङ्कार seems to have been, could have remained perfectly idle before or after the writing of his brilliant work on Rhetoric. So, in a word, we do not find ourselves in a position to pronounce any definite opinion either this way or that way.

1. Pischel's Grammatik der Prakrit Sprachen, p. 35.

2. Ibid.

3. छमाषितावली, p. 79; See also Aufrecht's Catalogus Catalogorum and Pischel's Rudrata p, 6 f.

काव्यालङ्कार.

We wish very much that we could discuss thoroughly and examine critically the learned and interesting contents of the काव्यालङ्कार, but the consideration of space does not permit us to enlarge upon this topic at any great length. It is enough to remember here that भामह has divided his work into six परिच्छेदs or sections treating of five topics. They are as under—

1. काव्यशरीर. To this section 60 verses have been devoted. They dispose of a few general questions about poetry, its use, definition, etc.;

2. अलङ्कारs. This topic consists of the definitions and illustrations of the Figures of Speech. It is interesting to meet here with a few names of poets who are now wholly unknown. This portion covers 160 verses ;

3. दोषs. Here भामह discusses the demerits of poetic compositions in 50 verses ;

4. न्यायनिर्णय—Here he tries to settle the logical foundation of poetry. Really speaking, this section and the section following form parts of the discussions on the demerits of compositions. But as Logic and Grammar appear to have been reigning supreme in his days, the author was led to devote, unlike many others, special sections to them. This section has for its share 70 verses ;

5. शब्दशुद्धि—Here the author tries to instruct the would-be poets to take care of and avoid the grammatical mistakes which are ever so prone to creep in. This section has 60 verses¹.

1. भामह himself has summed up the whole thing at the end of his काव्यालङ्कार—

पठ्या शरीरं निर्णीतं शतपठ्या त्वलङ्कृतिः।

पञ्चाशता दोषदृष्टिः सप्तत्या न्यायनिर्णयः ॥

भामह—HIS PLACE IN THE HISTORY OF SANSKRIT POETICS.

We have seen, at the very outset, in what a great esteem भामह has all along been held by almost all the great writers on Sanskrit Poetics. He is found quoted in the works of उद्भट, ब्रामन, कुन्तक, आनन्दवर्धन, अभिनवगुप्त, मम्मट and many others of different times and divergent views. With equal regard he has been often referred to by such writers of eminence as the authors of अलङ्कारसर्वस्व, प्रतापरुद्रीय, एकावली and others¹. This fact cannot but rouse a sense of inquisitiveness in our hearts to study the work of भामह as thoroughly as to find out his merits of such a stable and enduring attraction. But this is not an easy thing as it will necessitate a thorough review of the important Ālaṅkārika works for comparison as well as for tracing their indebtedness to our poetician. But the consideration of this topic may find a fitting place in a History of Sanskrit Poetics and not in a paper like this. All that we can do is to take a brief historical survey of our subject and determine as correctly as possible the place occupied therein by भामह ।

पठ्या शब्दस्य शुद्धिः स्यादित्येवं वस्तुपञ्चकम् ।

उक्तं षड्भिः परिच्छेदैर्भामहेन क्रमेण च ॥

For the detailed description of the contents, see Kāpe's Introduction to साहित्यदर्पण, pp. XVI-XVII ; for a critical review of the contents the reader is referred to Trivedi's excellent paper "Some Notes on Bhāmaha" in Bhandarkar Commemoration Volume and Dr. De's History of Sanskrit Poetics, Vol. II, pp. 401-412.

1. For such details see Trivedi's article in Indian Antiquary, Vol. XLII (1913) and also his Introduction to प्रतापरुद्रीय.

यशोभूषण.

The worship-of **सरस्वती**—the service of the Poetic Muse—has been from very early times one of the favourite hobbies of the Aryan people. Even the oldest attempt at poetry by the primeval ancestors of the human race—the **ऋग्वेद**—contains many sparkling gems of genuine poetry. It appears that the Aryans had undoubtedly an artistic conception of poetry from the very beginning, for we meet even in the earliest poems, with expressions of such exquisite aesthetic charm as have been later on elaborately treated of in the works of Poetics as **अलङ्कार**s or figures of speech¹.

We find a treatment of **उपमा** in the **निरुक्त** of **यास्क**², who, at one place, refers to a quite workable definition of this figure given by **गार्ग्य**³. **यास्क** gives further such divisions of **उपमा**⁴ which seem to have been the fore-runners of the subtle distinctions made later on. By the time of **पाणिनि** such technical words as **उपमान**, **उपमेय** etc. had become perfectly well-established⁵. We find further a reference to

1. See **ऋग्वेद** I. 124. 7 ; I. 164. 20 ; I. 164.

11. See also **कठोपनिषत्** I. 3. 3. and **मुण्डकोपनिषत्** II 2 3.

Besides these, we may also refer to the several hymns containing charming dialogues, known as **संवाद** hymns found in the **ऋग्वेद**. See especially X. 108 ; III. 33. These hymns have been considered as the fore-runners of the Sanskrit Drama by Dr. Oldenberg and others.

2. I. 4 ; III. 13-18 ; IX. 6.

3. अथात उपमा यदतत् तत्सदृशमिति गार्ग्यः । तदासां कर्म ज्यायसा वा गुणेन प्रख्याततमेन वा कनीयांसं वाप्रख्यातं वोपमिमीते, अथापि कनीयसा ज्यायांसम् । —**निरुक्त**, III. 13.

4. III. 13-18 ; IX. 6.

5. See **पाणिनि**'s **अष्टाध्यायी** II. 1. 55-56.; II. 3. 72.

नटसूत्रs in the grammer of पाणिनि¹ which, whatever their character, must have had something to do with the actors. Further, tradition credits पाणिनि with the authorship of two महाकाव्यs known as पातालविजय and जाम्बवती विजय² though, it is still an open question whether the Gramarian and the Poet were one and the same³. From the वार्तिक of कात्यायन it is evident that such a division of काव्य as आख्यायिका had already come into existence⁴. पतञ्जलि, the author of the महाभाष्य on Panini's Sutrass, has fortunately left many clues by which one can safely surmise that literary activities had been the characteristic of that age. He refers to one महाकाव्य⁵ three आख्यायिकाs⁶ and two नाटकs⁷ by name, besides many quotations and references of undoubted literary significance⁸.

These early grammatical works, as we have seen above do not fail to make us infer that the secular literature had begun to thrive somewhat luxuriantly even in the early periods of our ancient history.. We find additional support to this hypothesis from the रामायण and the महाभारत which

1. पाराशर्यशिलालिभ्यां मिश्रुनटसूत्रयोः, IV. 3. 110. ; कर्मन्द-
कृत्ताश्चादिनिः, IV. २. 111.
2. Winternitz : Geschichte der indischen Litteratur,
Vol. III. p. 32.
3. Dr. Peterson : JBRAS, XVII (1889), 57ff, J.R.A.S. 1891,
311. ff ; Pischel : ZDMG, 39, (1885) 95 ff.; R.G.
Bhandarkar, JBRAS, XVI, 344.
4. छुवाख्यायिकान्यो बहुलम् on the सूत्र, अधिष्ठ्य कृते ग्रन्थे ।
5. यत्तेन कृतं न च तेन प्रोक्तं वारुचं काव्यम् । महाभाष्य Vol. II, p 315.
6. They are वासवदत्ता, सुमनोत्तरा and मैमरथी. महाभाष्य Vol .II.
p. 313.
7. ये तावदेते शोभनिका नामैते प्रत्यक्षं कृष्णं वातयन्ति,
प्रत्यक्षं च बलिं बन्धयन्तीति । Vol II, p. 34 and 36.
8. Indian Historical Quarterly Vol II, pp. 464—470.

contain a very large number of highly poetic passages. Some of these are found quoted in the later authoritative works on Poetics¹.

The रामायण can be considered as a काव्य both from its form and its matter. It is deservedly called an आदिकाव्य. Various dates have been assigned to these two epics by different scholars. Dr. Jacobi places रामायण in the 6th century B.C.². The अर्थशास्त्र of कौटिल्य contains a number of references which clearly prove the existence of literary activities in his days³.

It is not conceivable that with the writing of so much poetry, no speculation about the nature, function, division of poetry could have been going on side by side. That we are not wrong in indulging in such an inference can be clearly made out by looking into the काव्यस and नाट्यस of अश्वघोष⁴ and by the inscriptions dating 2nd century on wards.

-
1. See ध्वन्यालोक, pp 63, 125, 238 and काव्यप्रकाश, उल्लास IV
 2. Dr. Jacobi : Das Ramayana
 3. See Winternitz : Geschichte der indischen Litteratur, Bd. III. p. 369. See also अर्थशास्त्र (Jolly and Schmidt's Edn. p. 145 f.
 4. The contents of his works fully bear out the supposition that he was conversant with the dicta of अलङ्कारशास्त्र. His काव्यस are divided into सर्गस which, as required, have different metres in the end. His fragmentary dramatic work is called by himself a प्रकरण, just as his two extant काव्यस are styled as महाकाव्यस. These few points along with many other minor ones, are quite significant in the case of a Buddhist preacher. For details see Kane-Indian Antiquary 1912, p. 127 ; also Winternitz—Geschichte der indischen Litteratur, Vol. III, pp. 33, 34.

The inscriptions of रुद्रदामन¹ which may be considered beyond doubt the earliest of such literary inscriptions betray both from their form and contents their acquaintance with speculations on Poetics. Though no work has actually come down to us, we can find out from the नाट्यशास्त्र of भरत² and decidedly from काव्यालङ्कार of भामह³ that a very large number of the writers on the subject had already contributed their quota for formulating regular theories of Poetics and Dramaturgy. It is not possible to determine with perfect satisfaction as to which of the two—Poetics and Dramaturgy—preceded the other. There seems to be, however, some probability that the Dramaturgy

1. See Epigraphica Indica Vol. VIII. 36. The inscription which is most useful for our purpose is found at Junagarh and dated 150 A.C. It is not only written in a poetic style of a high merit but contains many words and phrases which clearly betray their unmistakable acquaintance with some extinct works on Poetics. The following few words may be taken by way of specimen. सर्वक्षत्राविष्कृतवीरशब्दजातोत्सेकाविधेयानां यौधेयानां प्रसह्योत्सादकेन... शब्दार्थगान्धर्वन्यायाद्यानां विद्यानां महतीनां पारणधारण विज्ञानप्रयोगावासविपुलकीर्तिना..... स्फुटलघुमधुरचित्रकान्तशब्द समयोदारालङ्कृतगद्यपद्य... स्वयमधिगतमहाक्षत्रपनाम्ना नरेन्द्रकन्या स्वयंवरा नेकमाल्यप्रासदान्ना महाक्षत्रपेण रुद्रदाम्ना । In this connection the Gupta Inscriptions are also of great interest.
2. The present text, even though going by the name of भरत, scarcely seems to be the work of one man. Its contents betray frequent handling and rehandling and the incorporation of matters by persons of different dates. See P. R. Bhāndārkar—Indian Antiquary Vol. XLI; Kāpe—Indian Antiquary, Vol. XLVI.
3. Trivedi—Introduction to प्रतापरुद्रयशोधरण and Indian Antiquary, Vol. XLII.

went somewhat ahead of Poetics. The conception of a complete poetry was primarily essentially dramatic¹ and consequently Rhetoric proper fell within the folds of Dramaturgy². But with the growth of literature, काव्य could not always remain subservient to drama. It claimed an independent consideration for itself, so that in course of time it began to include dramas within its own folds³.

The history of Sanskrit Poetics can, therefore, be conveniently studied in these three stages, viz., (i) the first stage when the consideration of Rhetoric fell under Dramaturgy, (ii) the second stage when the two claimed independently separate considerations⁴, (iii) the third stage when Dramaturgy came to be considered under Poetics. The first stage was characterised by the simple and the crude speculations as is quite natural for a growing science at its outset. The third stage covers the period of speculative elaboration and consequently of a relative perfection⁵.

1. See नाट्यशास्त्र, XVI, 118 (काव्यमाला Edition). The theory is upheld by वामन in his काव्यालङ्कारसूत्र I. 3. 30-32 and अमिनवगुप्त in his अमिनवभारती (Chapter VI) where he says—काव्यं तावन्मुख्यतो दशरूपकात्मकमेव । सर्गबन्धादौ हि नायिकाया अपि संस्कृतैवैकिरित्यादि बहुतरमनुचितम् ।

2. The काव्य may be taken to be, according to भरत, one of the four constituents of a drama. It is called पाठ्यम् and is said to have been derived from ऋग्वेद । See नाट्यशास्त्र I, 17. It is for this reason that दोषः, गुणः, अलङ्कारः etc. claim only a partial treatment in the नाट्यशास्त्र । See नाट्यशास्त्र अध्याय XVI.

3. अमिपुराण, Chapter 337 and साहित्यदर्पण परिच्छेद VI.

4. See भामह's काव्यालङ्कार I. 24.

5. Really speaking the conception of रस may be taken to be the determining factor of these various stages. It was at first thought that complete रसानुभूति was possible from only a dramatic work by way of a combined effect of dialogues, songs

It was in the second stage that the real formative work was undertaken and accomplished.¹ This stage can be further considered under two sub-stages, the first of which had much to do with speculations on what is called the शरीर and the second on the आत्मा of poetry. It was आनन्द-वर्धनाचार्य, the well-known poetician of Kāshmir, who initiated and laid a firm foundation of the theory about the आत्म of poetry, namely, ध्वनि ।

We have no data to determine the name and time of the author who, for the first time, undertook a scientific study of the शरीर of poetry. We may, however, claim

and acting. The काव्य, even after becoming a little more independently popular, could only be thought as generating the चमत्कार of शब्द and अर्थ and not of रस । This explains why we miss the treatment of रस in the works of भासह, दण्डी, वामन, and others. But with the advent of the ध्वनि School of आनन्दवर्धन, a new conception of रस stepped in and decided the fate of the later development. The रस was no more to be thought of as कार्य or ज्ञाप्य by means of a dramatic action but as व्यङ्ग्य, being suggested primarily by the words themselves. See अभिनवभारती on नाट्यशास्त्र (Chapter VI).

1. The histrionic considerations had such an upperhand over other elements that the writers in the first stage could devote neither time nor attention to a detailed study of काव्य । Theatrical managements and stage arrangements along with the treatment of अभिनय and संगीत in all their elaborately worked-out details, could neither allow them much space nor time for anything else. It has been quite natural in the growth of every science and art that as soon as it becomes liberated from a subordinate position under its genre, it begins to claim attention from all sides and consequently to achieve wide ramifications. Such has also been the case with our काव्य ।

from the evidence of the later writers of note that the great exponent of such rhetorical speculations was no other person than the great भामह himself. There is no doubt that a number of writers on this subject¹ preceded भामह but perhaps the quality of their work as shown by the negligence shown to them by even the earlier writers of subsequent times, did not reach a very high water-mark. And it is quite natural. We cannot expect to find that scientific treatment in the infancy of a subject which becomes a necessary characteristic of it as it gradually develops. So we should not be wrong, if, from the reverence shown to भामह and negligence to his predecessors, we were to infer that the first work on Poetics written on a strictly scientific plan was that of भामह । He seems to have judiciously assimilated the material available in the writings² of his predecessors and with the help of a creative genius which he undoubtedly possessed, arranged them on a sound basis with due elaboration and fitting limitation. The employment of this method has been in his case, as shown by the result, an unqualified success. The views which he held, the theories which he propounded, mostly stood the test of time and criticism to such an extent that they were later on upheld by the greatest masters of the subject.

-
1. भामह refers to रामशर्मा in काव्या०, II. 19, 58, to मेघावी in II 40, 88, to शास्त्रवर्धन II. 47. We meet with a number of names which have been referred to as high authorities on Poetics in the काव्यमीमांसा of राजशेखर । Some of them are these—चुरानन्द, श्यामदेव, आपराजिति, द्रौहिणि and आनन्द । No work has come down to us under their names.
 - 2 भामह refers to अच्युतोत्तर of रामशर्मा in II, 19, 58, to राजमित्र of शास्त्रवर्धन in II. 45, III. 10 and to an anonymous work called रत्नाहरण in III. 8.

It will not be, we think, out of place to take this opportunity and point out the salient features of भामह's work by referring to a few instances of such a nature.

The definition of poetry (काव्य) has all along been a matter of great controversy with the writers on Sanskrit Poetics. The easiest and the most convenient expression for denoting what broadly speaking काव्य represents has been given by भामह which is शब्दार्थौ काव्यम्¹ । It is given by मम्मट², the author of काव्यप्रकाश, with certain qualifications. It is in fact in these qualifications³ that the germs of divergence, which different schools of Poetics show in point of views they propound, exist.

The same observation may be made with regard to the division of गुणः. The गुणः as given in भरत's नाट्यशास्त्र⁴ as also in the काव्यादर्श of दण्डी⁵ are ten in number. वामन⁶ doubles the number by assigning them both to शब्द and अर्थ । But all the later poeticians of note have had only three गुणः including all the others in them⁷. But the first person who could point out that the three गुणः—माधुर्य, ओजस् and प्रसाद—were all-in-all was भामह⁸ । There has been no doubt,

1. काव्यालङ्कार I. 16.

2. काव्यप्रकाश Chapter I.

3. See समुद्रबन्ध's commentary on अलङ्कारसर्वस्व p. 4 (Triveni Edn.) He writes thus...विशिष्टौ शब्दार्थौ काव्यम् । तद् वैशिष्ट्यं धर्ममुखेन, व्यापारमुखेन, व्यङ्ग्यमुखेनेति त्रयः पक्षाः etc.

4. नाट्यशास्त्र p. 211 (Benares Edn.).

5. काव्यादर्श Chapter I.

6. काव्यालङ्कारसूत्र

7. See काव्यप्रकाश Chapter VIII, साहित्यदर्पण Chapter VIII.

8. काव्यालङ्कार II. 1-3.

some difference of opinion¹ regarding the meaning of these words but as far as the comprehensiveness of the division is concerned **भामह**'s views has stood well.

The next thing which we are to note in this connection is the consideration of **वक्रोक्ति** by **भामह** । **वक्रोक्ति** has played an important part in the history of Sanskrit Poetics. If we were to take into consideration the various modes and forms which **वक्रोक्ति** has assumed in different times, it may be said to have a history of its own. It was indeed **कुन्तक** who made much of **वक्रोक्ति** and founded a new school by writing his **वक्रोक्तिजीवित** ² । But as for as our knowledge goes, **भामह** has been the first person to speak of **वक्रोक्ति** । **वक्रोक्ति**, as treated of by **भामह** ³, has not exactly the same signification as it had with **कुन्तक** but he was undoubtedly the fore-runner of **कुन्तक** in recognising it at least as a vital element of poetic compositions⁴.

The few instances cited above will be, it is believed, sufficient to convince any intelligent person of the high ability and genuine originality of **भामह**'s expositions. This conviction is brought home to us with greater insistence by his clear statements⁵ that he duly exercised his critical intelligence before he wrote any thing. Coupled with this high sense of real scholarship, he had, as is evident from his examples, Poetic powers of no mean order. It is indeed

1. See **काव्यप्रकाश**, Chapter VIII.

2. Two Chapters of this work have been ably edited by Dr. S. K. De in Calcutta Oriental Series.

3. **काव्यालङ्कार**, II. 85.

4. For detailed information about **वक्रोक्ति**, see the learned Introduction of Dr. S. K. De to **वक्रोक्तिजीवित** ।

5. **काव्यालङ्कार**, III. 58, VI. 64.

a rare combination that a person is gifted with profound scholarship, sound critical acumen, and with the abilities of a clear-headed logician, a clever grammarian and above all a master poet. There is no wonder, therefore, that all the writers on Sanskrit Poetics—including even the humble writers of this humble paper—should bow down their heads with a heart full of deep reverence and grateful appreciation before such an august personality.

II THE PRESENT EDITION

The text of भामह's काव्यालङ्कार, as presented in this edition, is based upon the collation of three manuscripts and the printed text which was published as an appendix to प्रतापरुद्रयशोभूषण by Mr. K. P. Trivedi in the Bombay Sanskrit Series. All the three manuscripts are undoubtedly the transcripts but we are not in a position to indicate very clearly when and where these transcripts were made. We may, however, assume that their originals must have hailed from the South. If we were to compare the various readings, we shall have little doubt that the differences are nowhere to be found of a very serious nature. They can be easily accounted for as the inaccuracies of the copyists or the corrections made by their owners. It seems to be quite probable that originally there was only one manuscript available from which all transcripts have been made from time to time. It might have been the one which was deposited in the Maharaja's Sanskrit Library, Trivandrum. Howsoever it may be, the material at our disposal, has, let us hope, enabled us to present a fairly tolerable text. The three manuscripts, which are represented in our foot-notes as क, ख and घ, have very greatly helped us in understanding the text and clearing many obscure readings. Mr. Trivedi's text, referred to by us as ग (along with his foot-notes) has also been of great help in making the selection of suitable readings. How far we have been successful in having the most appropriate readings, we cannot exactly say. If the learned readers find our text of any help to them we shall feel amply rewarded.

The only thing which now remains, is the pleasant duty of expressing our heart-felt gratitude to all those gentlemen from whom we have derived help in some shape or other. First of all, we offer our most respectful

thanks to all those scholars, departed or living, whose writings have been utilised by us in some way or other. Besides these, we should acknowledge with a deep sense of obligation, the help of all those friends, by having discussions with whom, we have much profited. We take this opportunity for acknowledging the help which our esteemed friend, Pandit. Keśava Prasad Miśra has rendered to us by lending his manuscript of **भामह's काव्यालङ्कार**. Our thanks are also due to Babu Jai-Kriṣṇa Das Gupta, the Proprietor of the Chowkhamba Sanskrit Series, whose untiring energy has always been of great help to us, not only in bringing out such works but also procuring the manuscripts and other required materials.

We shall be, indeed, failing in our duty, if we were to forget in this connection to mention very particularly the two most revered names—we mean those of Principal A. B. Dhruva and Principal G. N. Kaviraj. Principal Dhruva, in spite of many and various calls upon his precious time, has always ungrudgingly allowed us to take advantage of his wide erudition, mature intellect and ripe experience. Besides his uniformly affectionate kindness towards us, he has found time for contributing a Foreword to the present work. We have great pleasure in having this opportunity of offering our very cordial and respectful thanks to him. We do not know how to express the feelings of our heart which we entertain towards Pandit Gopinath Kaviraj. It is a matter of great satisfaction to us that we find ourselves amongst those few persons who have realised what he really is. Our heart goes up to him in silence with a profound feeling of sincere gratitude, genuine admiration and heart-felt reverence,

किमपि प्रास्ताविकम्



केषामपि संस्कृतविद्याजुषां विदुषां-विशेषतः साहित्यसौहित्य-परिष्कृतशेमुषीमर्ता-सम्भवतो न भवेत् किमपि नवमिव विज्ञापनीयं महालङ्कारिकस्य भामहस्याभिधानीयम् । तद्ग्रन्थमहष्टवतामपि शास्त्रदृष्टिमां विपश्चितां काव्यप्रकाशादिपठनपाठनकाले नियतमेव भामहसम्मतं तेन लोचनगोचरीभूतेन भवितव्यम् । किञ्चदपि हृदयावर्जकं वस्तु लेशतो दृष्टं श्रुतं वा सम्पूर्णतयाऽवलोकनाय कः मिव नितरां नोत्कण्ठयति ? अतो मन्यामहे यद् भामहोकाव्यालङ्कारो बहुतरग्रन्थविदितसारोऽपि सर्वाङ्गीणरूपतयाऽनवगतः सर्वानेव संस्कृतसाहित्यरसिकान् केनाप्यलङ्कारसंस्कारेण रहितानिव सचेतसां चेतसि चिरं संभावयति स्म । आशास्महे यदत्र सुलभतया प्रकाशितोऽयं ग्रन्थश्चिरसंचरणकं रणरणकं दूरीकृत्य नवमिव किमपि कामनीयकमुररीकृत्य विश्वेषां विदुषां समोदाय भवेदिति ।

अथाऽऽलङ्कारिका अनेके बभूवुः । तेषां दर्शनान्यपि परस्परभिन्नान्येव व्यवस्थितानि । तद्यथाह समुद्रबन्धोऽलङ्कारसर्वस्वटीकायां- 'विशिष्टौ शब्दार्थौ काव्यम् । तद् वैशिष्ट्यं धर्ममुखेन, व्यापारमुखेन, व्यङ्ग्यमुखेनेति त्रयः पक्षा' इति । धर्मोऽपि द्विविधो नित्योऽनित्यश्च । अत्रानित्यधर्मोऽलंक्रियतेऽननेति करणव्युत्पत्त्या सिद्धोऽलङ्कारः । नित्यधर्मस्तु गुण एव । एवं व्यापारोऽपि द्विविधो वक्रोक्तिर्भावकत्वं च । तदित्थं प्राधान्येन पञ्चरूपतया व्यवस्थितोऽयमालङ्कारिकसमयः । यत्रालङ्कारा एव काव्ये प्रधानं, तैरेव वैशिष्ट्यं काव्यस्य, तैरेवोद्भासिता भगवती कविभाणितिः परमचमत्कारचरमभूः, स तावत् प्रथमः पक्ष उद्भटादीनाम् । यत्र पुनर्माधुर्यादिगुणैः परिनिष्ठापितप्राणारतिरेवात्मा काव्यस्य, स द्वितीयः पक्षो वामनादीनाम् । यत्र वैदग्ध्यवचनभङ्गिरूपा वक्रोक्तिरेव सहृदयहृदयमुन्मादयन्ती काव्यात् स्यन्दमानानन्दस्य निदानरूपत्वं भजते, स तृतीयः पक्षः कुन्तलादीनाम् । अभिधातो द्वितीयो विभावादीनां साधारणी-

करणात्मको भावकत्वव्यापारः काव्ये यत्र चारुत्वनिष्पत्तिहेतुता-
मुपयाति, स तुरीयः पक्षो भट्टनायकादीनाम् । यत्र न्यग्भावित-
वाक्याद्यर्थोऽभिधादिविलक्षणप्रकारेण व्यञ्जनाख्येन व्यापारेणामि-
व्यक्तो व्यङ्ग्योऽर्थः काव्यस्य चरमचमत्कारितामादधाति, स पञ्चमः
पक्ष आनन्दवर्धनादीनाम् ।

एवमालङ्कारिकाणां मतानां प्रभूतेषु विविधविधेषु
भेदेषु सत्स्वपि प्रथमपक्षसंस्थापकानामाचार्याणां विशिष्टोऽपि
सन् भामहः सर्वैरेवालङ्कारिकप्रवरैरुपजीव्यतया तत्तद्ग्रन्थेषु
परमादरेण संभावितो दरीदृश्यते । अलङ्कारपरिष्कारकमो-
द्गटो भट्टोद्गटो यः काश्मीरकस्य महाराजजयापीडस्य सभायां
प्रत्यहं दीनारलक्षेण कृतवन्तनो विद्वन्मण्डलमण्डनायमान इवासीत्
सोऽपि भामहीयकाव्यालङ्कारस्य भामहविवरणं नाम विख्यातं व्या-
ख्यानं तच्छायां चोपगृह्य स्वमलङ्कारसारसंग्रहं नाम प्रसिद्धालङ्कार-
सारं च प्राणिनाय ।

भामहस्योपलब्धमिति वृत्तम् ।

सोऽयं भामहाचार्यः कं जनपदं स्वजन्मनाऽलङ्कार, कस्मिन्
काले प्रादुर्बभूव, कथं स्वजीवनं यापयामासेति प्रश्नानधिकृत्य
विविधाः किल सन्ति वादिनां विप्रतिपत्तयः । तत्रैकैकं यथायथं
वयमालोचयामः ।

तत्र हयावनिरामणीयकस्येव विविधविद्याकामनीयकस्य वि-
भ्रमस्थानं कुड्डुमकेसरप्ररोहाणामिव कविताविलाससमारोहाणां
समुल्लासनिधानं शारदादेश एवास्याभिजन इति निपुणं वक्तुं
शक्यते । एतस्य काव्यालङ्कारनाम्नो ग्रन्थस्य दक्षिणदेशात् स
मुपलब्धिमात्रादेव दक्षिणात्योऽयमिति कथयितुं न कथमपि
पार्यते । काश्मीरकाणामाचार्याणां ग्रन्थेष्वेव प्रथममेतस्याभि-
धानं मतं च समुल्लिखितं परिदृश्यते । पण्डितोद्गटेन येनोद्गटे
न भामहीयकाव्यालङ्कारस्य किमप्यपूर्वं साम्प्रतमुपलभ्यमानं
भामहविवरणं नाम विवरणं व्यलेखि स काश्मीरक एवासीति
ति विषये नास्ति कोऽपि सन्देहलेशः । तत्रत्यानां पण्डितानां

प्रवादादपि चेदमेव ज्ञायते यत् काश्मीरदेशमेवायं स्वजन्मना कामपि
 आह्लात्म्यपदवीमारोपितवान् ।

भामहस्य जीवनचरितमवलम्ब्य सूक्ष्मेक्षिकया निपुणं विचार-
 यन्तोऽपि वयं न पारयामः कमपि निश्चितं सिद्धान्तं स्थिरीकर्तुम् ।
 काव्यालङ्कारस्यैवाभ्यन्तरपरीक्षयाऽवगम्यते यदस्य पितुर्नाम रक्रिल
 गोमीति । भामहः स्वयमेवात्मानं रक्रिलगोमिपुत्रत्वेन काव्याल-
 ङ्कारस्यान्तिमे श्लोके समुद्धोषयति—

अवलोक्य मतानि सत्कवीना-

मवगम्य स्वधिया च काव्यलक्ष्म ।

सुजनावगमाय भामहेन

प्रथितं रक्रिलगोमिसूनुनेदम् ॥

रक्रिलेत्यभिधानस्य सोमिल—राहुल—पोसिलेत्यादिप्रख्या-
 तानां बौद्धानां नामभिरभिसंवादात् श्री नरसिंह अयोङ्कार-
 महोदया बौद्धोऽयमिति सिद्धान्तयन्ति । गोमीति पदम-
 मुमेवार्थं द्रढयतीति समर्थयन्ति पण्डितवर्याः काशीनाथ
 पाठकाः । 'गोमिन् पूज्ये' इति चान्द्रव्याकरणस्य सूत्रेण पूज्यार्थे
 गोमीति पदं निपात्यते । अतः पूज्यार्थवाचकस्य गोमीतिपदस्य
 बौद्धानामेवाभिधानेषु प्रशंसार्थं समुपलब्धेर्बौद्ध एवासीत् भामहं
 इति तेषां मतम् ।

अन्यच्च

प्रणम्य सार्वे सर्वज्ञं मनोवाक्कायकर्मभिः ।

काव्यालङ्कार इत्येष यथाबुद्धि विधास्यते ॥

इत्यादिमेन मङ्गलश्लोकेनायमेवार्थो दृढीक्रियते तत्र सर्वज्ञस्य
 बन्धनीयत्वेन समुल्लेखात् । सर्वज्ञस्तु 'सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो भारजिल्लो-
 कजिज्जिनः' इत्यमरसिंहवचनात् भगवतो बुद्धस्यैव नामान्तरम् ।
 सार्वेति पदं सर्वेभ्यो हितमित्यर्थे सर्वशब्दात् णप्रत्ययेन निष्पन्नं
 भवति । तच्च परोपकारिणामग्रगण्यं भगवन्तं बुद्धमेव समुपक्षिपति ।
 तद्वित्थं मङ्गलश्लोके बुद्धस्यैव समुल्लेखात् सुतरां निश्चीयते यदस्य
 रचयिता बौद्ध एवासीदिति ।

निपुणं विभावयतामप्यस्माकं नेदं मतं समीचीनतया सिद्धान्त

पदवीमधिरोहति । तत्र वयमित्थं विचारयामः । 'सर्वज्ञः सुगतो बुद्धः' इत्यमरवचनात् सर्वज्ञो बुद्धस्यैव नामान्तरं न त्वन्यस्य कस्यचन देवस्येति कथमपि वक्तुं न पार्यते । सर्वं जानातीति व्युत्पत्त्या सर्वज्ञपदेन यद्यन्य एव काश्चिद्देवोऽभिमतो भवेत्तर्हि का क्षतिः ? कस्मान्नोच्यते यत्र भगवान्छङ्कर एव स्तुतः ? तस्य सर्वज्ञ इति नामान्तरं प्रसिद्धमेव । उक्तं च अमरसिंहेन कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहित इति । सिध्यतु चान्द्रीयसूत्रनिपातनात् गोमीति पदं, अभिदधातु च पूज्यतां, परन्तु बौद्धानामेव कृतेऽस्य प्रयोगो नात्येषामित्यस्मिन्नाग्रहे का वाचोयुक्तिः ? गोस्वामीत्यस्य संक्षिप्तमिदं गोमीति रूपमित्यपि केऽपि पण्डिता वदन्ति । तथा च यथा दक्षिणदेशवासिनामाचार्य इति कापि पदवी समुपलभ्यते तथैव भारतस्योत्तरे गोमीति पदं ब्राह्मणानां पदवीरूपेणोपलभ्यमानं दृश्यते इति व्यक्तं प्रतिपादयन्ति कमलाशङ्कर त्रिवेदिमहोदयाः । नामाभिसंवादेनापि न कोऽपि सन्देह विरहितो निश्चय उपगन्तुं शक्यते । किमधुनापि भारते वर्षे वैदिक धर्मावलम्बिनां जनानां विधर्मिणां यवनानां रीत्या नामानि नोपलभ्यन्ते ? विधर्मिणामभिधानैर्यदा साम्प्रतमप्येवं सादृश्यमवलोक्यते, तदा न किमपि विचित्रमिवाभाति नश्चित् यत् प्राचामपि केषाञ्चिद्वार्याणां सह निवसतां बौद्धानामिव नामानि दृश्येरन् ।

अन्यच्च, काव्यालङ्कारे न कापि भगवतो बुद्धस्य कापि जीवनघटना केनापि रूपेण समुल्लिखिता दृश्यते । प्रत्युत सर्वत्र रामायणमहाभारतवृहत्कथादीनां प्रख्याताख्यानानां तत्तत्प्रसिद्ध नायकानां च नामानि कर्माणि च स्फुटाक्षरैर्वर्णयमानानि समुपलभ्यन्ते । अतो नियतमेव भामहो वैदिकधर्मावलम्बिना भवितव्यमित्येष एव सिद्धान्तः पूर्वोक्तैः प्रबलतरैः प्रमाणैर्यथातथमुक्तेतुं शक्यः ।

भामहाचार्यस्याऽऽविर्भावकालः ।

साम्प्रतं भामहाचार्यस्याविर्भावकालं संक्षिप्ततया निर्णेतुं प्रवृत्तः ।
यद्यं प्रथमतस्तत्तद्वदित्यमुद्भावयामः—

अष्टमशतकस्य मध्यभागे समुत्पन्नेन बौद्धाचार्यशान्तरक्षितेन

स्वोये तत्त्वसंग्रहाभिधाने ग्रन्थे भामहस्य मतमुपदर्शयतां तद्-
ग्रन्थस्थाः कतिपये श्लोकाः प्रमाणतया विन्यस्ताः समुपलभ्यन्ते ।
अतोऽस्त्ययं महालङ्कारिकमूर्धन्यः अष्टमशतकात् प्राचीन इति
तु निर्विवादमेव ।

इतिप्रस्थापकपरमाचार्येण श्रीमदाऽऽनन्दवर्धनेन स्वकीये
ध्वन्यालोके भीमहीयसमयनिरूपणाय परमसाहाय्यप्रदं रहस्यमेकम-
भ्यधायि । तत्र चतुर्थोद्योते

दृष्टपूर्वा अपि ह्यर्थाः काव्ये रसपरिग्रहात् ।

सर्वे नवा इवाभान्ति मधुमास इव द्रुमाः ॥

इति प्रस्तुत्य विवक्षितान्यपरवाच्यस्यैव शब्दशक्त्युद्भवानु-
रणनरूपव्यङ्ग्यप्रकारसमाश्रयेण नवत्वं भवतीति प्रतिपाद्य ग्रन्थकृदु-
दाहरति यथा—‘धरिणीधारणायाधुना त्वं शेषः’ इत्यादौ

शेषो हिमगिरिस्त्वं च महान्तो गुरवः स्थिराः ।

यदलङ्कितमर्यादाश्चलन्तीं विभ्रते भुवम् ॥

इत्यादिषु सत्स्वपि तस्यैवार्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यसमा-
श्रयेण नवत्वमिति । अर्थात् ‘धरिणीधारणायाधुना त्वं शेषः’ इत्यस्य
शेषो हिमगिरिस्त्वं चेति श्लोकादर्वाचीनत्वेऽपि कस्यापि व्यङ्ग्यस्य
स्फुरणात् चरमचत्कारितैति स्फुटमेव शेषो हिमगिरिस्त्वं चेति
पद्यस्य कापि प्राचीनता निर्विवादरूपेण द्योत्यते । अथ च धरिणीधार-
णायेत्यादि वाक्यं हर्षचरिते समुपलभ्यते । तेनास्य महाकविबाण-
कर्तृत्वमनायासेनोपेतुं शक्यते । शेषो हिमगिरिस्त्वं चेति पद्यस्यापि
भामहीयकाव्यालङ्कारे समुपलब्धेर्भामहनिर्मातृत्वं स्फुटमेवेति
वयं प्रतीयते । तेन श्रीमदानन्दवर्धनाचार्येण कृतात् समुल्लेखात् निः-
संशयं प्रतीयते यत् तदानीन्तनकाश्मीरकाणां पण्डितानां मते
श्रीबाणभट्टात् प्राचीनोऽयमस्माकं भामहाचार्य इति । श्रीबाणभट्टश्च
स्थापवीश्वरमहाराजहर्षवर्द्धनस्य सभायां वैक्रमसप्तमशताब्द्या-
मासीकिति साधु कथयन्ति ऐतिहासिकाः । तेन भामहाचार्यः सप्तम-
शतकात् प्राचीन इति विषये तास्ति सन्देहकणिकाया
अप्यवकाशः ।

काव्यालङ्कारस्य पञ्चमपरिच्छेदगतस्य न्यायनिर्णयस्य पर्यालोच-
नया तावदित्थं वयमुक्तयामो यत् न्यायप्रवेशप्रमाणसमुच्चयादिन्याय-
ग्रन्थप्रणेतुः श्रीमतो बौद्धाचार्यात् दिङ्नागात् प्राचीनतामासादयितुं
कथमपि ज्ञाहति भामह इति । भामहेन स्वग्रन्थे बहवो न्यायसंबन्धिनो
विषयाः प्रतिपादिताः ये दिङ्नागस्य प्रख्यातैः सिद्धान्तैः सह स्फुटमेव
सवादं भजन्त । तत्र प्रमाणानां द्वैविध्यं, प्रत्यक्षस्य कल्पनापोढत्वं,
कल्पनायाज्ज नामजात्यादियोजनारूपत्वं यत् सर्वं काव्यालङ्कारस्य
पञ्चमं परिच्छेदे परिष्कृतरूपतया विवेचितं विद्यते, तत् सर्वं सर्वतन्त्र-
स्वतन्त्रश्रीवाचस्पतिमिश्राणां तात्पर्यटीकाया वचनप्रमाण्यात् दिङ्-
नागस्य मतानुगतमेवेति । लिङ्गस्य त्रैरूप्ये, दूषणस्य न्यूनताद्युक्तित्वे,
जातीनां च दूषणाभासत्वे भामहस्य दिङ्नागाग्राहि कुत्रचित् किमपि
पार्थक्यमिव दृश्यते । अन्यदपि बहु न्यायप्रवेशस्थेन सिद्धान्तचयेन
साधु सादृश्यमुपभजते इत्युभावपि ग्रन्थौ विवेचनरीत्या परि-
श्लिष्यतः कस्य विपश्चितः सद्यः स्फुरितमिव न स्यात् । अतो
भामहस्य दिङ्नागादर्वाचीनत्वे नास्ति कस्यापि विमतिः । श्रीमान्ना-
चार्यो वसुबन्धुश्चतुर्थशतके प्रादुरभूदिति तु निश्चितमेव ।
तच्छिष्य आचार्यदिङ्नागश्च तस्यैव शतकस्योत्तरभागे भारतवर्षम-
लङ्घ्यकारेति विदितमेवेतिहासज्ञानां विदुषाम् । अत एव दिङ्ना-
गादर्वाचीनत्वेन बाणभट्टाच्च प्राचीनतया श्रीमान् भामहाचार्यश्च
तुर्थपञ्चमशतकयोर्मध्यभागे एव प्रादुर्बभूवेति साधु वक्तुं शक्यते ।

भामहीया ग्रन्थाः ।

अथ के के ग्रन्था भामहेन विराचिता इति विन्नारयितुमनसा-
मेवास्माकं काचन विद्वज्जनमनोरमा मनोरमानास्नी वररुचिप्राकृत-
प्रकाशस्य वृत्तिर्दृष्टिपथमारोहति । सर्वत्रैव विदुषां समाजे भामहेन
कृतेयं मनोरमा वृत्तिरिति जागत्यैव कापि प्रासिद्धिः परन्तु
मनोरमायाः कर्ता भामहः काव्यालङ्कारस्य रचयितुर्भामहा
मिश्रोऽमिश्रो वेति विषये न कोऽपि प्रबलतरप्रमाणैरनुप्रा-
णितः सिद्धान्तः सत्यरूपतया स्थिरीकर्तुं पार्यते । अन्यच्च अमि-
शानशाकुन्तलस्यार्थघातनिकायां टीकायां राघवभट्टश्छन्दःशास्त्र-

सम्बन्धि भामहकर्तृकं वाक्यद्वयं समुद्धरति । श्रीनारायणभट्टेन च वृत्तरत्नाकरस्य टीकायां कतिपये भामहीयाः श्लोकाः प्रमाणतया समुपन्यस्ता दृश्यन्ते । अनेनोल्लेखद्वयेन सुनरामेवानुमातुं शक्यते यत् भामहेन कोऽपि छन्दोग्रन्थोऽपि निरमायीति ।

काव्यालङ्कारस्य तु भामहकर्तृत्वे न कस्यापि जातुचिदपि विद्यते सन्देहः । अयमवनिखिलालङ्कारनिबन्धानामादिमः सकलालङ्कारिकाणामुपजीव्यतामादधानः कोऽप्यपूर्वो ग्रन्थः, यं खलु प्रकाण्डत-
रुनिभमाधरं समाश्रयन्ती भामहीयकीर्तिवल्लरी सर्वत्रैव जगति विरचितरसिकमनःसंमोदं स्वकीयसरसामोदं वितन्वानेव वरिवर्ति । अस्मिन् खलु ग्रन्थे स्वल्पेऽपि भूयसामलङ्कारसिद्धान्तानां प्रभूतश्चयः विदुषश्चमत्करोति । अत्र सन्ति तावत् षट् परिच्छेदाः, येषु पञ्च आलङ्कारिका विषयाः सुष्ठुतया विवेचिता विद्यन्ते । तत्र तावत् काव्यशरीराख्ये प्रथमे परिच्छेदे काव्यस्य फलं लक्षणं मेदाश्च साधु प्रतिपादितानि सन्ति । शब्दार्थौ काव्यमिति वदता भामहेन शब्दे चार्थे च काव्यत्वं प्रतिपाद्य कापि स्वीया सूक्ष्मा विवेचनशक्तिः प्रदर्शिता । कतिपयानालङ्कारिकानपहाय अनेनैव भामहसम्मतं तेन सर्वेषामेवाभिमतं भूयते इति तु विदितमेव साहित्याकलन-
जुषां विदुषाम् । द्वितीये परिच्छेदे ग्रन्थकृत् प्रथमतस्तावत् गुणं लक्षयित्वा तस्य त्रैविध्यं प्रतिपादयति । भरतोकानां दशानामपि गुणानामत्रैव त्रिष्वेवान्तर्भावात् त्रय एवेते गुणा इति भामहमता-
नुसारेणैव प्रवर्तते मम्मटीदानामपि सरणिः । अनन्तरं द्वितीयस्याव-
शिष्टेऽंशे समग्रे च तृतीये भामहोऽलङ्काराणां मेदानेव विस्तृत-
रूपेण विवेचयति । तत्र

‘सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते ।

यत्त्रोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना’ इति ॥

वक्रोक्तिरेव सर्वेषामलङ्काराणां मूलमिति यन्मतं भामहः पूर्वं स्थिरीकृतवान्, तस्यैव प्रकारान्तरमाश्रितो भूयान् प्रपञ्चः वक्रोक्तिजीवितकारस्य कुन्तकाचार्यस्य ग्रन्थे समुपलभ्यते । सर्व एवालङ्कारिका भामहीयमतमनुसृत्य अलङ्कारेषु वक्रोक्तेः—
अतिशयोक्तेः—प्राणदायुत्वं स्वीकुर्वन्त्येव । चतुर्थे दशविधानां

दोषाणां विद्यते विशदा विवेचना । पश्यते च न्यायविरो-
धिदोषस्य परिहार्यत्वप्रसङ्गे बहून् तर्कविषयान् विशदयत्य-
भामहः समुदलिखत् । अयमेव न्यायनिर्णयात्मकः परिच्छेदो
बौद्धाचार्यदिङ्नागस्य सिद्धान्तेन संवादं भजते इति पूर्वमेवोक्तो-
चितमस्माभिः । षष्ठे च परिच्छेदे शब्दशुद्धिनिबन्धना कापि प्रयोग-
पद्धतिः परिशोधिता सत्यग्विवेचिता च विद्यते । अत्रत्यं वि-
षयं सुक्ष्मेक्षिकया समीक्षमाणा वयं स्फुटमिदं तर्कसामो अथ
न्यायालङ्कारयोरिव व्याकरणेऽपि भामहस्य जृम्भते स्म कश्चन
प्रकृष्टपाण्डित्यपटिमा यदभिभूता न्यासकारसदृशा अनेके अ-
हान्तोऽपि वैयाकरणा खर्वितगर्वमिवात्मानं नूनमेव कल्पयन्ति
स्म । ग्रन्थेऽस्मिन् समस्ता उदाहरणश्लोका भामहनिर्मिता
एवेति काव्यरचनायामपि भामहस्य चातुरी चमत्करोति काव्यम-
र्महान् । काव्यालङ्कारे भाषायाः प्राञ्जलता, शब्दानां मनोरमः
सन्निवेशः, रीतिः सहजा सरलता; आलोचनायाश्च कोऽप्यभिनवो
विशदः क्रमः-सर्वमेतत् केषां सुमनसामामोदाय न भवेदिति ।



अस्मदीयप्रयत्नोऽयं काव्यालङ्कारसंस्कृतौ ।
आचार्यभामहस्यास्तां प्रीतये तुष्टितो विदाम् ।

अथ विषयानुक्रमः ।

षष्ठ्या शरीरं निर्णीतं शतषष्ठ्या त्वलङ्कृतिः ।

पञ्चाशता दोषद्वष्टिः सप्तत्या न्यायनिर्णयः ॥

षष्ठ्या शब्दस्य शुद्धिः स्यादित्येवं वस्तुपञ्चकम् ।

उक्तं षड्विंशः परिच्छेदैर्भामहेन क्रमेण वः ॥

प्रथमः परिच्छेदः—काव्यशरीरनिर्णयः ।

मङ्गलाचरणम् श्लोक १, पृष्ठ १

काव्य प्रशंसा ,, २-८, ,, ,,

काव्यसाधनानि ,, ९-१५, ,, २

काव्यलक्षणम् ,, १६, ,, ,,

काव्यभेदाः ,, १६-३६, ,, ३-५

काव्यदोषाः ,, ३७-५३, ,, ५-७

दोषाणां गुणत्वम् ,, ५४-५९, ,, ७

द्वितीयः परिच्छेदः—अलङ्कृतिनिर्णयः ।

गुणाः श्लोक १-३, पृष्ठ ८

अनुप्रासः ,, ५-८, ,, ,,

यमकम् ,, ९-२०, ,, ८-१०

रुक्कम् ,, २१-२४, ,, १०

दीपकम् ,, २५-३९, ,, १०-११

उपमा ,, ३०-३८, ,, ११-१२

उपमादोषाः ,, ३९-६४, ,, १२-१५

आक्षेपः ,, ६७-७०, ,, १५-१६

अर्थान्तरन्यासः ,, ७१-७४, १६

व्यतिरेकः ,, ७५-७६, ,, ,,

विभावना ,, ७७-७८, ,, ,,

समासोक्तिः ,, ७९-८०, ,, १७

अतिशयोक्तिः ,, ८१-८५, ,, ,,

हेतुसूक्ष्मलेशः

नामलङ्कारत्वः

निरसनम् ,, ८६-८७, ,, ,,

यथासंख्यम् ,, ८९-९०, ,, १८

उत्प्रेक्षा ,, ९१-९२, ,, ,,

स्वभावोक्तिः ,, ९३-९४, ,, ,,

तृतीयः परिच्छेदः—अलङ्कृतिनिर्णयः ।

प्रेयः श्लोक ४-५, पृष्ठ १९

रसवत् ,, ६, ,, ,,

ओजस्वी ,, ७, ,, ,,

पर्यायोक्तम् ,, ८-९, ,, ,,

समाहितम् ,, १०, ,, २०

उदात्तम् ,, ११-१३, ,, ,,

श्लिष्टम् ,, १४-२०, ,, २६-२१

अपहनुतिः ,, २१-२३, ,, २१

विशेषोक्तिः ,, २३-२४, ,, ,,

विरोधः ,, २५-२६, ,, ,,

तुल्ययोगिता ,, २७-२८, ,, २१-२२

अप्रस्तुतप्रशंसा ,, २९-३०, ,, २२

व्याजस्तुतिः ,, ३१-३२, ,, ,,

निदर्शना ,, ३३-३४, ,, २२

उपमारूपकम् ,, ३५-३६, ,, ,,

उपमेयोपमा	॥ ३७-३८, ॥	॥
सहोक्तिः	॥ ३९-४०, ॥	२३
परिवृत्तिः	॥ ४१-४२, ॥	॥
ससन्देहः	॥ ४३-४४, ॥	॥
अनन्वयः	॥ ४५-४६, ॥	२३-२४
उत्प्रेक्षावयवः	॥ ४७-४८, ॥	२४
संसृष्टिः	॥ ४९-५२, ॥	॥
भाविकत्वम्	॥ ५३-५४, ॥	॥
आशीः	॥ ५५-५७, ॥	२४-२५

चतुर्थः परिच्छेद—दोषनिर्णयः ।

अपार्थम्	॥ ३-८, ॥	२६
व्यर्थम्	॥ ९-११, ॥	२७
एकार्थम्	॥ १२-१६, ॥	॥
ससंशयम्	॥ १७-१९, ॥	२८
अपक्रमम्	॥ २०-२१, ॥	॥
शब्दहीनम्	॥ २२-२३, ॥	॥
यतिभ्रष्टम्	॥ २४, ॥	॥
भिन्नवृत्तम्	॥ २५-२६, ॥	॥
विसन्धि	॥ २७, ॥	२९
देशविरोधी	॥ २८-२९, ॥	॥
कालविरोधी	॥ ३०-३१, ॥	॥
कलविरोधी	॥ ३२-३४, ॥	२९
लोकविरोधी	॥ ३५-३७, ॥	३०
न्यायविरोधी	॥ ३८-४६, ॥	३०-३१

आगमविरोधी	॥ ४७-४९, ॥	३१
-----------	------------	----

पञ्चमः परिच्छेदः—न्यायनिर्णयः ।

शास्त्रस्य काव्यो-

पकारित्वम्	श्लोक १-४, पृष्ठ	३२
प्रत्यक्षम्	॥ ६-१०, ॥	३२-३३
अनुमानम्	॥ ११, ॥	३३
प्रतिज्ञा तद्दोषाश्च	॥ १२-२०, ॥	३३-३४
हेतुस्तद्दोषाश्च	॥ २१-५७, ॥	३४-३८
दृष्टान्तः	॥ ५८-५९, ॥	३८
काव्यस्य निर-		
वयत्वम्	॥ ६०-६९, ॥	३८-४०

षष्ठः परिच्छेदः—शब्दशुद्धिः ।

शब्दशास्त्रस्य		
काव्यरचना-		
यामुपयोगि-		
त्वम्	श्लोक १-६, पृष्ठ	४१
शब्दस्वरूप-		
निर्णयः	॥ ७-२०, ॥	४१-४३
शब्दभेदाः	॥ २१, ॥	४३
शब्दानां साधु-		
त्वासाधुत्व-		
विवेकः	॥ २२-६१, ॥	४३-४७
उपसंहारः	॥ ६२-६४, ॥	४७-४८



भामहालङ्कारः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

प्रणम्य सार्वं सर्वज्ञं मनोवाक्कायकर्मभिः ।
काव्यालङ्कार इत्येष यथाबुद्धि विधास्यते ॥ १ ॥
धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।
प्रीतिं करोति कीर्त्तिं च साधुकाव्यनिबन्धनम् ॥ २ ॥
अधनस्येव दातृत्वं क्लीबस्येवास्त्रकौशलम् ।
अज्ञस्येव प्रगल्भत्वमकवेः शास्त्रवेदनम् ॥ ३ ॥
विनयेन विना का श्रीः का निशा शशिना विना ।
रहिता सत्कवित्वेन कीदृशी वाग्विदग्धता ॥ ४ ॥
गुरुरूपदेशादध्येतुं शास्त्रं जडधियोऽप्यलम् ।
काव्यं तु जायते जातु कस्यचित् प्रतिभावतः ॥ ५ ॥
उपेयुषामपि दिवं सन्निबन्धविधायिनाम् ।
आस्त एव निरातङ्कं कान्तं काव्यमयं वपुः ॥ ६ ॥
रुणाद्धि रोदसी चास्य यावत् कीर्त्तिरनश्वरी ॥
तावत् किलाऽयमध्यास्ते सुकृती वैबुधं पदम् ॥ ७ ॥
अतोऽभिवाञ्छता कीर्त्तिं स्थेयसीमाभुवः स्थितेः ।
यत्नो विदितवेद्येन विधेयः काव्यलक्षणः ॥ ८ ॥

शब्दश्छन्दोऽभिधानार्था इतिहासाश्रयाः कथाः ।

लोको युक्तिः कलाश्चेति मन्तव्याः काव्यैर्यैर्वशी ॥

(काव्यैरमी?) ॥ ९ ॥

शब्दाऽभिधेये विज्ञाय कृत्वा तद्विदुषासनाम् ।

त्रिलोक्याऽन्यनिबन्धांश्च कार्यः काव्यक्रियादरः ॥ १० ॥

सर्वथा पदमप्येकं न निगाद्यमवद्यवत् ।

त्रिलक्ष्मणा हि काव्येन दुस्सुतेनेव निन्द्यते ॥ ११ ॥

अकवित्वमधर्माय व्याधये दण्डनाय वा ।

कुक्कवित्वं पुनः साक्षान्मृतिमाहुर्मनीषिणः ॥ १२ ॥

रूपकादिरलङ्कारस्तस्यान्यैर्बहुंधोदितः ।

न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनितामुखम् ॥ १३ ॥

रूपकादिमलङ्कारं बाह्यमाचक्षते परे ।

सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलङ्कृतिम् १४

तदेतदाहुः सौशब्दं नाऽर्थव्युत्पत्तिरीदृशी ।

शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टं द्वयं तु नः ॥ १५ ॥

शब्दार्थौ सहितौ काव्यं गद्यं पद्यञ्च तद्विधा ।

संस्कृतं प्राकृतं चान्यदपभ्रंश इति त्रिधा ॥ १६ ॥

वृत्तेदेवादिचारितशांसि चोत्पाद्यवस्तु च ।

कलाशास्त्राश्रयश्चेति चतुर्धा भिद्यते पुनः ॥ १७ ॥

१ काव्यैर्यैर्वशी-ग । २ कयुतं ? (संस्कृत?) -ग ।

सर्गबन्धोऽभिनेयार्थं तथैवाख्यायिकाकथे ।
 अनिबद्धञ्च काव्यादि तत्पुनः पञ्चधोच्यते ॥ १८ ॥
 सर्गबन्धो महाकाव्यं महताञ्च महच्च यत् ।
 अग्राम्यशब्दमर्थ्यञ्च सालङ्कारं सदाश्रयम् ॥ १९ ॥
 मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैश्च यत् ।
 पञ्चभिः सन्धिभिर्युक्तं नातिव्याख्येयमृद्धिमत् ॥ २० ॥
 चतुर्वर्गाभिधानेऽपि भूयसार्थोपदेशकृत् ।
 युक्तं लोकस्वभावेन रसैश्च सकलैः पृथक् ॥ २१ ॥
 नायकं प्रागुपन्यस्य वंशवीर्यश्रुतादिभिः ।
 न तस्यैव वधं ब्रूयादन्योत्कर्षाभिधित्सया ॥ २२ ॥
 यदि काव्यशरीरस्य न स व्यापितयेष्यते ।
 न चाभ्युदयभाक्तस्य मुधादौ ग्रहणस्तवौ ॥ २३ ॥
 नाटकं द्विपदीशम्यारासकस्कन्धकादि यत् ।
 उक्तं तदभिनेयार्थमुक्तोऽन्यैस्तस्य विस्तरः ॥ २४ ॥
 प्रकृतीनाकुलश्रव्यशब्दार्थपदवृत्तिना ।
 गद्येन युक्तोदात्तार्था सौच्छ्रवासाख्यायिका मता ॥ २५ ॥
 वृत्तमाख्यायते तस्यां नायकेन स्वचेष्टितम् ।
 वक्त्रं चापरवक्त्रञ्च काले भाव्यार्थशंसि च ॥ २६ ॥

१ मन्त्रि-क । २ ग्रहणं स्तवे-ग । ३ नारकं-घ ।

४ प्रसृता-ख, प्रकृता (सृता)-घ । ५ स्वचेष्टितम्-घ ।

कवेरभिप्रायकृतैः कथानैः कैश्चिदङ्किता ।
 कन्याहरणसङ्ग्रामविप्रलम्भोदयान्विता ॥ २७ ॥
 न वक्त्रापरवक्त्राभ्यां युक्ता नोच्छ्वासवत्यपि ।
 संस्कृतं संस्कृता चेष्टा कथापभ्रंशभाक्त्या ॥ २८ ॥
 अन्यैः स्वचरितं तस्यां नायकेन तु नोच्यते ।
 स्वगुणाविष्कृतिं कुर्यादभिजातः कथं जनः ॥ २९ ॥
 अनिबद्धं पुनर्गाथाश्लोकमात्रादि तत पुनः ।
 युक्तं वक्रस्वभावोक्त्या सर्वमेवैतदिष्यते ॥ ३० ॥
 वैदर्भमन्यदस्तीति मन्यन्ते सुधियोऽपरे ।
 तदेव च किल ज्यायः सदर्थमपि नापरम् ॥ ३१ ॥
 गौडीयमिदमेतत्तु वैदर्भमिति किं पृथक् ।
 गतानुगतिकन्यायान्नानाख्येयममेधसाम् ॥ ३२ ॥
 ननु चाश्मकवंशादि वैदर्भमिति कथ्यते ।
 कामं तथास्तु प्रायेण संज्ञेच्छातो विधीयते ॥ ३३ ॥
 अपुष्टार्थमवक्रोक्तिं प्रसन्नमृजु कोमलम् ।
 भिन्नं गेयमिवेदं तु केवलं श्रुतिपेशलम् ॥ ३४ ॥
 अलङ्कारवदग्राम्यमर्थं न्याय्यमनाकुलम् ।
 गौडीयमपि साधीयो वैदर्भमिति नान्यथा ॥ ३५ ॥

१ कथा (य?) नैः-ग ।

२ तदा-क ।

३ वैदर्भ-ग ।

४ चाश्मक-ग ।

न नितान्तदिमात्रेण जायते चारुता गिराम् ।
 वक्राऽभिधेयशब्दोक्तिरिष्टा वाचामलङ्कृतिः ॥ ३६ ॥
 नेयार्थं क्लिष्टमन्यार्थमवाचकमयुक्तिमतम् ।
 गूढशब्दाभिधानञ्च कत्रयो न प्रयुञ्जते ॥ ३७ ॥
 नेयार्थं नीयते युक्तो यस्यार्थः कृतिर्भिर्बलात् ।
 शब्दन्यायानुपारूढः कथञ्चित् स्वाभिसन्धिना ॥ ३८ ॥
 मायेव भद्रेति यथा सा चाऽसाध्वी प्रकल्पना ।
 त्रेणुदाकेरिति च तान्नियन्ति वचनाद्भिना ॥ ३९ ॥
 क्लिष्टं व्यवहितं विद्यादन्यार्थविगमे यथा ।
 विजहुस्तस्य ताः शोकं क्रीडायां विकृतञ्च तत् ॥ ४० ॥
 हिमापहामित्रधरैर्व्याप्तं व्योमेत्यवाचकम् ।
 साक्षादरूढं वाच्येऽर्थे नाभिधानं प्रतीयते ॥ ४१ ॥
 अयुक्तिमद्यथा दूता जलेभृन्मारुतेन्दवः ।
 तथा भ्रमरहारीतचक्रवाकशुकादयः ॥ ४२ ॥
 अवाचो व्यक्तवाचश्च दूरदेशविचारिणः ।
 कथं दूत्यं प्रपद्येरन्निति युक्त्या न युज्यते ॥ ४३ ॥
 यदि चोत्कण्ठया यत्तदुन्मत्त इव भाषते ।
 तथा भवतु भूम्नेदं सुमेधोभिः प्रयुज्यते ॥ ४४ ॥

१ (दन्यार्थं विगमे यथा ?)-ग ।

२ जलभृन्मात्रकेडवः ? (मारुतेन्दवः ?) ग, जलभृन्मात्र (रु ?)
 पु च-क ।

गूढशब्दाभिधानश्च न प्रयोज्यं कथञ्चन ।
 सुधियामपि नैवेदमुपकाराय कल्पते ॥ ४५ ॥
 असितर्चितुंगाद्रिच्छित स्वःक्षितां पतिरद्विदृक् ।
 अमिह्निः शुभ्रदृग्दृष्टैर्द्विषो जेष्ठीयिषीष्ट वैः ॥ ४६ ॥
 श्रुतिदुष्टार्थदुष्टे च कल्पनादुष्टमित्यपि ।
 श्रुतिकष्टं तथैवाहुर्वाचां दोषं चतुर्विधम् ॥ ४७ ॥
 विड्वच्चोर्विष्ठितकिलञ्जैश्छिन्नवान्तप्रवृत्तयः ।
 प्रचारधर्षितोद्गारविसर्गहृदयन्त्रिताः ॥ ४८ ॥
 हिरण्यरेताः सम्ब्राधः पेलवोपस्थिताण्डजाः ।
 वाक्काटवादयश्चेति श्रुतिदुष्टा मता गिरः ॥ ४९ ॥
 अर्थदुष्टं पुनर्ज्ञेयं यत्रोक्ते जायते मतिः ।
 असम्भवस्तुविषया शब्दैस्तद्वाचिभिर्यथा ॥ ५० ॥
 हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैषिणः ।
 पतनं जायतेऽवश्यं कृच्छ्रेण पुनरुन्नतिः ॥ ५१ ॥
 पदद्वयस्य सन्धाने यदनिष्टं प्रकल्पते ।
 तदाहुः कल्पनादुष्टं सशौर्याभरणो यथा ॥ ५२ ॥

१ असितर्तिमुगाद्रिच्छित स्वः क्षितां पतिरद्विदृक् ।

अमीभिः शुभ्रदृग्दृष्टैर्द्विषो जेष्ठीयिषीष्ट वैः ॥—घ ।

२ छिन्नक्लिन्न-क । ३ हृदयं वृताः ? (यन्त्रिताः ?)—ग ।

४ स्तम्भस्य (स्तब्धस्य ?)—ग ।

५ प्रगल्भते-क, प्रकल्प्यते-घ ।

यथाऽजिह्वदित्यादि श्रुतिकष्टञ्च तद्विदुः ।
 न तदिच्छन्ति कृतिनो गण्डमप्यपरे किल ॥ ५३ ॥
 सन्निवेशविशेषात्तु दुरुक्तमपि शोभते ।
 नीलं पलाशमाबद्धमन्तराले स्रजामिव ॥ ५४ ॥
 किञ्चिदाश्रयसौन्दर्याद् धत्ते शोभामसाध्वपि ।
 कान्तात्रिलोचनन्यस्तं मलीमसमिवाञ्जनम् ॥ ५५ ॥
 आपाण्डुगण्डमेतत्ते वदनं वनजेक्षणे ।
 सङ्गमात्पाण्डुशब्दस्य गण्डः साधु यथोदितम् ॥ ५६ ॥
 अनयाऽन्यदपि ज्ञेयं दिशा युक्तमसाध्वपि ।
 यथा विकिलन्नगण्डानां करिणां मदवारिभिः ॥ ५७ ॥
 मदविकिलन्नकपोलानां द्विरदानां चतुश्शती ।
 यथा तद्वदसाधीयः साधीयश्च प्रयोजयेत् ॥ ५८ ॥
 एतद् ग्राह्यं सुरभि कुसुमं ग्राम्यमेतन्निधेयं
 धत्ते शोभां विरचितमिदं स्थानमस्यैतदस्य ।
 मालाकारो रचयति यथा साधु विज्ञाय मालां
 योज्यं काव्येष्ववहितधिया तद्वदेवाऽभिधानम् ॥ ५९ ॥
 इति श्रीभामहालङ्कारे प्रथमः परिच्छेदः ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

माधुर्यमभिवाञ्छन्तः प्रसादं च सुमेधसः ।
समासवन्ति भूयांसि न पदानि प्रयुञ्जते ॥ १ ॥
केचिदोजोऽभिधित्सन्तः समस्यन्ति बहून्यपि ।
यथा मन्दारकुसुमरेणुपिञ्जरितालका ॥ २ ॥
श्रव्यं नातिसमस्तार्थं काव्यं मधुरमिष्यते ।
आविद्धदङ्गनाबालप्रतीतार्थं प्रसादवत् ॥ ३ ॥
अनुप्रासः सयमको रूपकं दीपकोपमे ।
इति वाचामलङ्काराः पञ्चैवाऽन्यैरुदाहृताः ॥ ४ ॥
सरूपवर्णविन्यासमनुप्रासं प्रचक्षते ।
किंतया चिन्तया कान्ते नितान्तेति यथोदितम् ॥ ५ ॥
ग्राम्यानुप्रासमन्यत्तु मन्यन्ते सुधियोऽपरे ।
स लोलमालानीलालिकुलाकुलगलो बलः ॥ ६ ॥
नानार्थवन्तोऽनुप्रासा न चाप्यसदृशाक्षराः ।
युक्त्यानया मध्यमया जायन्ते चारवो गिरः ॥ ७ ॥
लाटीयमप्यनुप्रासमिहेच्छन्त्यपरे यथा ।
दृष्टिं दृष्टिसुखां धेहि चन्द्रश्चन्द्रमुखोदितः ॥ ८ ॥
आदिमध्यान्तयमकं पादाभ्यासं तथावली ।
समस्तपादयमकमित्येतत् पञ्चधोव्यते ॥ ९ ॥

सन्दष्टकसमुद्गादेरत्रैवान्तर्गतिर्मता ।

आदौ मध्यान्तयोर्वा स्यादिति पक्षैव तद्यथा ॥ १० ॥

साऽधुना साधुना तेन राजताऽराजताऽऽभूता ।

साहितं सहितं कर्तुं सङ्गतं सङ्गतं जनम् ॥ ११ ॥

साधुः संसाराद्विभ्यदस्मादसारात्

कृत्वा क्लेशान्तं याति वर्त्म प्रशान्तम् ।

जातिं व्याधीनां दुर्नयानामधीनां

वाञ्छन्त्या (ञ्ज्या?) यस्त्वं छिन्धि मुक्तान (म?) यस्त्वम ॥ १२ ॥

न ते धीर्धीर भोगेषु रमणीयेषु सङ्गता

मुनीनपि हरन्त्येते रमणी येषु सङ्गता ॥ १३ ॥

सितासिताक्षीं सुपयोधराधरां

सुसम्मदां व्यक्तमदां ललामदाम् ।

घना घना नीलघनाघनालकां

प्रियामिमामुत्सुकयन्ति यन्ति च ॥ १४ ॥

अमी नृपा दत्तसमग्रशासनाः

कदाचिदप्यप्रतिवद्धशासनाः ।

कृतागसां मार्गभिदां च शासनाः

पितृक्रमाध्यासिततादृशासनाः ॥ १५ ॥

अनन्तरैकान्तरयोरेवं पदान्तयोरपि ।

कृत्स्नं च सर्वपादेषु दुष्कृतं साधु तादृशम् ॥ १६ ॥

तुल्यश्रुतीनां भिन्नानामभिधेयैः परस्परम् ।

वर्णानां यः पुनर्वादो यमकं तन्निगद्यते ॥ १७ ॥

प्रतीतशब्दमोजस्त्रि सुश्लिष्टपदसन्धि च ।

प्रसादि स्वभिधानंच यमकं कृतिनां मतम् ॥ १८ ॥

नानाधात्वर्थगम्भीरा यमकव्यपदेशिनी ।

प्रहेलिका सा ह्युदिता रामशर्माच्युतोत्तरे ॥ १९ ॥

काव्यान्यपि यदीमानि व्याख्यागम्यानि शास्त्रवत् ।

उत्सवः सुधियामेव हन्त ! दुर्मेधसो हताः ॥ २० ॥

उपमानेन यत्तत्त्वमुपमेयस्य रूप्यते ।

गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुः ॥ २१ ॥

समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च ।

द्विधा रूपकमुद्दिष्टमेतत्तच्चोच्यते यथा ॥ २२ ॥

शीकरांभोमदसृजस्तुङ्गा जलददन्तिनः ।

निर्यान्तो मण्डयन्तीमे शक्रकर्मुककाननम् ॥ २३ ॥

तडिद्वलयकक्ष्याणां बलाकामालमारिणाम् ।

पयोमुचां ध्वनिर्धरो दुनोति मम तां प्रियाम् ॥ २४ ॥

आदिमध्यान्तविषयं त्रिधा दीपकमिष्यते ।

१ शीकर०—ग २ निर्यान्तो मण्डयन्तीमे शक्रकर्मुककारणम्—ग

एकस्यैव व्यवस्थत्वादिति तद्विद्यते त्रिधा ॥ २५ ॥

अमूनि कुर्वतेऽन्वर्थामस्याख्यामर्थदीपनात् ।

त्रिभिर्निदर्शनैश्चेदं त्रिधा निर्दिश्यते यथा ॥ २६ ॥

मदो जनयति प्रीतिं साऽनङ्गं मानभङ्गुरम् ।

स प्रियासङ्गमोत्कण्ठां साऽसह्यां मनसश्शुचम् ॥ २७ ॥

मालिनीरंशुकभृतः स्त्रियोऽलङ्कुरुते मधुः ।

हारीतशुक्रवाचश्च भूधराणामुपत्यकाः ॥ २८ ॥

चीरीर्मतीररण्यानीः सरितश्शुष्यदम्भसः ।

प्रवासिनां च चेतांसि शुचिरन्तं निनीषति ॥ २९ ॥

विरुद्धेनोपमानेन देशकालक्रियादिभिः ।

उपमेयस्य यत्साम्यं गुणलेशेन सोपमा ॥ ३० ॥

यथेवशब्दौ सादृश्यमाहतुर्व्यतिरेकिणोः ।

दूर्वाकाण्डमिव इयौ तन्त्री इयामालर्तो यथा ॥ ३१ ॥

त्रिना यथेवशब्दाभ्यां समासाभिहिता परा ।

यथा कमलपत्राक्षी शशाङ्कवदनेति च ॥ ३२ ॥

वतिनापि क्रियासाम्यं तद्वदेवाभिधीयते ।

द्विजातिवदधीतेऽसौ गुरुवच्चानुशास्ति नः ॥ ३३ ॥

समानवस्तुन्यासेन प्रतिवस्तूपमोच्यते ।

यथेवानभिधानेऽपि गुणसाम्यप्रतीतितः ॥ ३४ ॥

१ सानलां—क २ चरीमती—क ३ इयामा—घ ४ इयामलता—ग, घ

साधु साधारणत्वादिर्गुणोऽत्र व्यतिरिच्यते ।

स साम्यमापादयति विरोधेऽपि तयोर्यथा ॥ ३५ ॥

कियन्तः सन्ति गुणिनः साधुसाधारणाश्रियः ।

स्वादुपाकफलानम्राः कियन्तो वाऽध्वशाखिनः ॥ ३६ ॥

यदुक्तं त्रिप्रकारत्वं तस्याः कैश्चिन्महात्मभिः ।

निन्दाप्रशंसाचिरव्यासामेदादत्राभिधीयते ॥ ३७ ॥

सामान्यगुणनिर्देशात् त्रयमप्युदितं ननु ।

मालोपमादिः सर्वोऽपि न ज्यायान् विस्तरौ मुधा ॥ ३८ ॥

हीनतासम्भवो लिङ्गवचोभेदो विपर्ययः ।

उपमानाधिकत्वं च तेनासदृशतापि च ॥ ३९ ॥

त एत उपमादोषाः सप्त मेधाविनोदिताः ।

सोदाहरणलक्ष्माणो वर्ण्यन्तेऽत्र च ते पृथक् ॥ ४० ॥

स मारुताकम्पितपीतवासा

विभ्रत् सलीलं शशिभासमब्जम् ।

यदुप्रवीरः प्रमृहीतशार्ङ्गः

सेन्द्रायुधो मेघ इवाबभासे ॥ ४१ ॥

शक्रचापग्रहादत्त दर्शितं किल कार्मुकम् ।

वासशङ्खानुपादानाच्चीनामित्यभिधीयते ॥ ४२ ॥

सर्वे सर्वेण सारूप्यं नास्ति भावस्य कस्यचित् ।

यथोपपत्ति कृतिभिरुपमासु प्रयुज्यते ॥ ४३ ॥

अखण्डमण्डलः केन्दुः क कान्ताननमद्युति ।
 यत्किञ्चित् कान्तिसामान्याच्छशिनैवोपमीयते ॥ ४४ ॥
 किञ्चित्काव्यानि नेयानि लक्षणेन महात्मनाम् ।
 दृष्टं वा सर्वसारूप्यं राजमित्रे यथोदितम् ॥ ४५ ॥
 सूर्याशुसम्मीलितलोचनेषु
 दीनेषु पद्मानिलनिर्मदेषु ।
 साध्यः स्वगेहेष्विव भर्तृहीनाः
 केका विनेशुः शिखिनां मुखेषु ॥ ४६ ॥
 निष्पेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः
 शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।
 जाज्वल्यमाना इव वारिधारा
 दिनार्द्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात् ॥ ४७ ॥
 शाखवर्धनस्य ।
 कथं पातोऽम्बुधाराणां ज्वलन्तीनां त्रिवस्वतः ।
 असम्भवादयं युक्त्या तेनासम्भव उच्यते ॥ ४८ ॥
 तत्रासम्भविनार्थेन कः कुर्यादुपमां कृती ।
 को नाम वह्निनौपम्यं कुर्वीत शशलक्ष्मणः ॥ ४९ ॥
 यस्यातिशयवानर्थः कथं सोऽसम्भवो मतः ।
 इष्टं चातिशयार्थत्वमुपमोत्प्रेक्षयोर्यथा ॥ ५० ॥

१ विनेदुः—क

पुञ्जीभूतमिव ध्वान्तमेष भाति मतङ्गजः ।

सरः शरत्प्रसन्नाम्भो नभःखण्डमिवोज्झितम् ॥५१॥

अथ लिङ्गवचोभेदावुच्येते सविपर्ययौ ।

हीनाधिकत्वात् स द्वेधा त्रयमप्युच्यते यथा ॥५२॥

अविगाह्योऽसि नारीणामनन्यमनसामपि ।

विषमोपलभिन्नोर्मिरापगेवोत्तितीर्षितः ॥ ५३ ॥

क्वचिदग्रे प्रसरता क्वचिदापत्य निम्नता ।

शुनेत्र सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं द्विषां बलम् ॥५४॥

अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।

युगादौ भगवान् ब्रह्मा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः ॥५५॥

ननूपमीयते पाणिः कमलेन त्रिकासिना ।

अधरो विद्रुमच्छेदभासा बिम्बफलेन च ॥ ५६ ॥

उच्यते काममस्तीदं किन्तु स्त्रीपुंसयोरयम् ।

विधिर्नाभिमतोऽन्यैस्तु त्रयाणामपि नेष्यते ॥५७॥

स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः ।

शतहृदेन्द्रायुधवान्निशायां संसृज्यमानश्शशिनेव मेघः ५८ ।

रामशर्मणः ।

शशिनो ग्रहणादेतदाधिक्यं किल नह्ययम् ।

निर्दिष्ट उपमेयेऽर्थे वाच्यो वा जलदोऽत्र तु ॥ ५९ ॥

न सर्वसारूप्यमिति विस्तरेणोदितो विधिः ।

अभिप्रायात्कवेर्नात्र विधेया जलजे मतिः ॥६०॥

आधिक्यमुपमानानां न्यार्यं नाधिकता भवेत् ।

गोक्षीरकुन्दहलिनां विशुद्ध्या सदृशं यशः ॥ ६१ ॥

एकेनैवोपमानेन ननु सादृश्यमुच्यते ।

उक्तार्थस्य प्रयोगो हि गुरुमर्थं न पुष्यति ॥६२॥

वनेऽथ तस्मिन्वनितानुयायिनः

प्रवृत्तदानार्द्रकटा मतंगजाः ।

विचित्रबर्हाभरणाश्च बर्हिणो

बभुर्दिवीत्रामलविग्रहा ग्रहाः ॥ ६३ ॥

ग्रहैरपि गजादीनां यदि सादृश्यमुच्यते ।

तथापि तेषां तैरस्ति कान्तिर्वाप्युग्रतापि वा ॥६४॥

इत्युक्त उपमाभेदो वक्ष्यते चापरः पुनः ।

उपमादेरलङ्काराद्विशेषोऽन्योऽभिधीयते ॥ ६५ ॥

आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना ।

समासातिशयोक्ती च षडलङ्कृतयोऽपराः ॥६६॥

वक्ष्यमाणोक्तविषयस्तत्राक्षेपो द्विधा मतः ।

एकरूपतया शेषा निर्देक्ष्यन्ते यथाक्रमम् ॥ ६७ ॥

प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ।

आक्षेप इति तं सन्तः शंसन्ति द्विविधं यथा ॥६८॥

अहं त्वां यदि नेक्षेय क्षणमप्युत्सुका ततः ।

इयदेवास्त्वतोऽन्येन किमुक्तेनाप्रियेण तु ॥ ६९ ॥

स्वत्रिक्रमान्तभुवश्चित्रं यन्न तवोद्धतिः ।

को वा सेतुरलं सिन्धोर्विकारकरणं प्रति ॥ ७० ॥

उपन्यसनमन्यस्य यदर्थस्योदितादृते ।

ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासः पूर्वार्थानुगतो यथा ॥ ७१ ॥

परानीकानि भीमानि त्रिविक्षोर्न तव व्यथा ।

साधु वाऽसाधु वाऽऽगामि पुंसामात्मैव शंसति ॥ ७२ ॥

हिशब्देनापि हेत्वर्थप्रथनादुक्तसिद्धये ।

अयमर्थान्तरन्यासः सुतरां व्यज्यते यथा ॥ ७३ ॥

बहन्ति गिरयो मेघानभ्युपेतान् गुरूनपि ।

गरीयानेव हि गुरून् बिभर्ति प्रणयागतान् ॥ ७४ ॥

उपमानवतोऽर्थस्य यद्विशेषनिदर्शनम् ।

व्यतिरेकं तमिच्छन्ति विशेषापादनाद्यथा ॥ ७५ ॥

सितासिते पक्ष्मवती नेत्रे ते ताम्रराजिनी ।

एकान्तशुभ्रश्यामे तु पुण्डरीकासितोत्पले ॥ ७६ ॥

क्रियायाः प्रतिषेधे या तत्फलस्य विभावना ।

ज्ञेया विभावनैवासौ समाधौ सुलभे सति ॥ ७७ ॥

अपीतमत्ताः शिखिनो दिशोऽनुत्कण्ठिताकुलाः ।

नीपोऽविलिप्तसुरभिरभ्रष्टकलुषं जलम् ॥ ७८ ॥
 यत्नोक्ते गम्यतेऽन्योऽर्थस्तत्समानविशेषणः ।
 सा समासोक्तिरुद्दिष्टा संक्षिप्तार्थतया यथा ॥ ७९ ॥
 स्कन्धवानृजुरव्यालः स्थिरोऽनेकमहाफलः ।
 जातस्तरुरयं चोच्चैः पातितश्च नभस्वता ॥ ८० ॥
 निमित्ततो वचो यत्तु लोकातिक्रान्तगोचरम् ।
 मन्यन्तेऽतिशयोक्तिं तामलङ्कारतया यथा ॥ ८१ ॥
 स्वपुष्पच्छविहारिण्या चन्द्रभासा तिरोहिताः ।
 अन्वमीयन्त भृङ्गालिवाचा सप्तच्छदद्रुमाः ॥ ८२ ॥
 अपां यदि त्वक् शिथिला च्युता स्यात् फणिनामिव ।
 तदा शुक्लांशुकानि स्युरङ्गेष्वम्भसि योषिताम् ॥ ८३ ॥
 इत्येवमादिरुदिता गुणातिशययोगतः ।
 सर्वैवातिशयोक्तिस्तु तर्कयेत् तां यथागमम् ॥ ८४ ॥
 सैषा सर्वैव वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते ।
 यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥ ८५ ॥
 हेतुश्च सूक्ष्मो लेशोऽथ नालङ्कारतया मतः ।
 समुदायाऽभिधानस्य वक्रोक्त्यनभिधानतः ॥ ८६ ॥
 गतोऽस्तमर्को भातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः ।
 इत्येवमादि किं काव्यं वार्त्तामैनां प्रचक्षते ॥ ८७ ॥

१. संक्षिप्तार्था यथा तथा-क ।

२. स्थिरोऽङ्क-घ ।

यथासङ्ख्यमथोत्प्रेक्षामलङ्कारद्वयं विदुः ।
 सङ्ख्यानमिति मेधाविनोत्प्रेक्षाभिहिता क्वचित् ॥८८॥
 भूयसामुपदिष्टानामर्थानामसधर्मणाम् ।
 कमशो योऽनुनिर्देशो यथासङ्ख्यं तदुच्यते ॥८९॥
 पद्मेन्दुभृङ्गमातङ्गपुंस्कोकिलकलापिनः ।
 वक्त्रकान्तीक्षणगतिवाणीबालैस्त्वया जिताः ॥९०॥
 अविवक्षितसामान्या किञ्चिच्चोपमया सह ।
 अतद्गुणक्रियायोगादुत्प्रेक्षातिशयान्विता ॥ ९१ ॥
 किंशुकव्यपदेशेन तरुमारुह्य सर्वतः ।
 दग्धाऽदग्धमरण्यान्याः पश्यतीव विभावसुः ॥९२॥
 स्वभावोक्तिरलङ्कार इति केचित् प्रचक्षते ।
 अर्थस्य तदवस्थत्वं स्वभावोऽभिहितो यथा ॥९३॥
 आक्रोशन्नाह्वयन्नन्यानाधावन्मण्डलैर्नुदन् ।
 गा वारयति दण्डेन डिम्भः शस्यावतारणीः ॥९४॥
 समासेनोदितमिदं धीखेदायैव विस्तरः ।
 असंगृहीतमप्यन्यदभ्यूह्यमनया दिशा ॥ ९५ ॥
 स्वयंकृतैरेवनिदर्शनैरियं मया प्रकलृप्ता खलु वागलङ्कृतिः ।
 अतः परं चारुरनेकधापरो गिरामलङ्कारविधिर्विधास्यते ॥९६॥
 इति श्रीभामहलङ्कारे द्वितीयः परिच्छेदः ।



अथ तृतीयः परिच्छेदः ।

प्रेयो रसवदूर्जस्त्रि पर्यायोक्तं समाहितम् ।
द्विप्रकारमुदात्तं च भेदैः श्लिष्टमपि त्रिभिः ॥ १ ॥
अपह्नुति विशेषोक्तिं विशेषं तुल्ययोगिताम् ।
अप्रस्तुतप्रशसां च व्याजस्तुतिनिदर्शने ॥ २ ॥
उपमारूपकं चान्यदुपमेयोयमामपि ।
सहोक्तिपरिवृत्ती च ससन्देहमनन्वयम् ॥ ३ ॥
उत्प्रेक्षावयवं चान्ये संसृष्टमपि चापरे ।
भाविकत्वं च निजगुरलङ्कारं सुमेधसः ॥ ४ ॥
प्रेयो गृहागतं कृष्णमवादीद्विदुरो यथा ।
अद्य या मम गोविन्द जाता त्वयि गृहागते ।
कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैवागमनात् पुनः ॥ ५ ॥
रसवद् दर्शितस्पष्टशृङ्गारादिरसं यथा ।
देवी समागमद् धर्ममस्करयतिरोहिता ॥ ६ ॥
ऊर्जस्त्रि कर्णेन यथा पार्थाय पुनरागतः ।
द्विः सन्दधाति किं कर्णः शल्येत्यहिरपाकृतः ॥ ७ ॥
पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते ।
उवाच रत्नाहरणे चैद्यं शार्ङ्गधनुर्यथा ॥ ८ ॥
गृहेष्वध्वसु वा नान्नं भुञ्ज्महे यदधीतिनः ।

न भुञ्जते द्विजास्तच्च रसदाननिवृत्तये ॥ ९ ॥
 समाहितं राजमित्रे यथा क्षत्रिययोषिताम् ।
 रामप्रसक्त्यै यान्तीनां पुरोऽदृश्यत नारदः ॥ १० ॥
 उदात्तशक्तिमान् रामो गुरुवाक्यानुरोधकः ।
 विहायोपनतं राज्यं यथा वनमुपागमत् ॥ ११ ॥
 एतदेवापरेऽन्येन व्याख्यानेनान्यथा विदुः ।
 नानारत्नादियुक्तं यत्तत् किलोदात्तमुच्यते ॥ १२ ॥
 चाणक्यो नक्तमुपयान्नन्दक्रीडागृहं यथा ।
 शशिकान्तोपलच्छन्नं विवेद पयसां ग(क ?)णैः ॥ १३ ॥
 उपमानेन यत्तत्त्वमुपमेयस्य साध्यते ।
 गुणक्रियाभ्यां नाम्ना च श्लिष्टं तदभिधीयते ॥ १४ ॥
 लक्षणं रूपकेऽपीदं लक्ष्यते काममत्त तु ।
 इष्टः प्रयोगो युगपदुपमानोपमेययोः ॥ १५ ॥
 शीकराम्भोमदसृजस्तुङ्गा जलददन्तिनः ।
 इत्यत्र मेघकरिणां निर्देशः क्रियते समम् ॥ १६ ॥
 श्लेषादेवार्थवचसोरस्य च क्रियते मिदा ।
 तत्सहोक्त्युपमाहेतुनिर्देशात् क्रमशो यथा ॥ १७ ॥
 छायावन्ता गतव्यालाः स्वारोहाः फलदायिनः ।

१. उदात्त-ग ।

२. पवन-ग ।

३. हेतुनिर्देशा-घ ।

मार्गद्रुमा महान्तश्च परेषामेव भूतये ॥ १८ ॥
 उन्नतालोकदयिता महान्तः प्राज्यवर्षिणः ॥
 शमयन्ति क्षितेस्तापं सुराजानो घना इव ॥ १९ ॥
 रत्नवत्त्वादगाधत्वात् स्वमर्यादाविलङ्घनात् ।
 बहुसात्वाश्रयत्वाच्च सदृशत्वमुदन्वता ॥ २० ॥
 अपह्नुतिरभीष्टा च किञ्चिदन्तर्गतोपमा ।
 भूतार्थापह्नवादस्याः क्रियते चाभिधा यथा ॥ २१ ॥
 नेयं विरौति भृङ्गाली मदेन मुखरा मुहुः ।
 अयमाकृष्यमाणस्य कन्दर्पधनुषो ध्वनिः ॥ २२ ॥
 एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसंस्थितिः ।
 विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिर्मता यथा ॥ २३ ॥
 स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।
 हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हतं बलम् ॥ २४ ॥
 गुणस्य वा क्रियाया वा विरुद्धान्यक्रियाभिधा ।
 या विशेषाभिधानाय विरोधं तं विदुर्बुधाः ॥ २५ ॥
 उपान्तरूढोपवनच्छायाशीतापि धूरसौ ।
 विदूरदेशानपि वः सन्तापयति विद्विषः ॥ २६ ॥
 न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया ।
 तुल्यकार्यक्रियायोगादित्युक्ता तुल्ययोगिता ॥ २७ ॥

१ आकृष्यमाणस्म-ग ।

शेषो हिमगिरिस्त्वं च महान्तो गुरवः स्थिराः ।
 यदलङ्घितमर्यादाश्चलन्तीं विभृथं क्षितिम् ॥ २८ ॥
 अधिकारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः ।
 अप्रस्तुतप्रशंसेति सा चैवं कथ्यते यथा ॥ २९ ॥
 प्रीणितप्रणयि स्वादु काले परिणतं बहु ।
 विना पुरुषकारेण फलं पश्यत शाखिनाम् ॥ ३० ॥
 दूराधिकगुणस्तोत्रव्यपदेशेन तुल्यताम् ।
 किञ्चिद्विधित्सोर्या निन्दा व्याजस्तुतिरसौ यथा ॥ ३१ ॥
 रामः सप्ताभिनत् सा(ता?)लान् गिरिं क्रौञ्चं भृगूत्तमः ।
 शतांशेनापि भवता किं तयोः सदृशं कृतम् ॥ ३२ ॥
 क्रिययैव विशिष्टस्य तदर्थस्योपदर्शनात् ।
 ज्ञेया निदर्शना नाम यथेवव्रतिभिर्विना ॥ ३३ ॥
 अयं मन्दद्युतिर्भास्वानस्तं प्रति यियासति ।
 उदयः पतनायेति श्रीमतो बोधयन्नरान् ॥ ३४ ॥
 उपमानेन तद्भावमुपमेयस्य साधयत् ।
 यां वदत्युपमामेतदुपमारूपकं यथा ॥ ३५ ॥
 समग्रगगनायाममानदण्डो रथाङ्गिनः ।
 पादो जयति सिद्धस्त्रीमुखेन्दुनवदर्पणः ॥ ३६ ॥
 उपमानोपमेयत्वं यत्र पर्यायतो भवेत् ।

१ विभ्रति-क ।

उपमेयोपमां नाम ब्रुवते तां यथोदिताम् ॥३७॥
 सुगन्धि नयनानन्दि मदिरामदपाटलम् ।
 अम्भोजमिव वक्त्रं ते त्वदास्यमिव पङ्कजम् ॥३८॥
 तुल्यकाले क्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाश्रये ।
 पदेनैकेन कथ्येते सहोक्तिः सा मता यथा ॥३९॥
 हिमपाताविलदिशो गाढालिङ्गनहेतवः ।
 वृद्धिमायान्ति यामिन्यः कामिनां प्रीतिभिः सह ॥४०॥
 विशिष्टस्य यदादानमन्यापोहेन वस्तुनः ।
 अर्थान्तरन्यासवती परिवृत्तिरसौ यथा ॥ ४१ ॥
 प्रदाय वित्तमर्थिभ्यः स यशोधनमादितः ।
 सतां विश्वजनीनानामिदमस्वलितं व्रतम् ॥ ४२ ॥
 उपमानेन तत्त्वं च भेदं च वदतः पुनः ।
 ससन्देहं वचः स्तुल्यै ससन्देहं विदुर्यथा ॥ ४३ ॥
 किमयं शशी न स दिवा विराजते
 कुसुमायुधो न धनुरस्य कौसुमम् ।
 इति विस्मयाद्विमृशतोऽपि मे मति-
 स्त्वयि वीक्षते न लभतेऽर्थनिश्चयम् ॥४४॥
 यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता ।
 असादृश्यविवक्षातस्तमित्याहुरनन्वयम् ॥ ४५ ॥
 ताम्बूलरागबलयं स्फुरद्दशनदीधिति ।

इन्दीवराभनयनं तवेव वदनं तव ॥ ४६ ॥
 दिलष्टस्यार्थेन संयुक्तः किञ्चिदुत्प्रेक्षयान्वितः ।
 रूपकार्थेन च पुनरुत्प्रेक्षावयवो यथा ॥ ४७ ॥
 तुल्योदयावसानत्वाद् गतेऽस्तं प्रति भास्वति ।
 वासाय वासरः क्लान्तो विशतीव तमोगृहम् ॥ ४८ ॥
 वरा त्रिभूषा संसृष्टिर्बह्वलङ्कारयोगतः ।
 रचिता रत्नमालेव सा चैवमुदिता यथा ॥ ४९ ॥
 गाम्भीर्यलाघववतोर्युवयोः प्राज्यरत्नयोः ।
 सुखसेव्यो जनानां त्वं दुष्टग्राहोऽम्भसां पतिः ॥ ५० ॥
 अनलङ्कृतकान्तं ते वदनं वनजद्युति ।
 निशाकृतः प्रकृत्यैव चारोः का वास्यलङ्कृतिः ॥ ५१ ॥
 अन्येषामपि कर्त्तव्या संसृष्टिरनया दिशा ।
 कियदुद्धादितज्ञेभ्यः शक्यं कथयितुं मया ॥ ५२ ॥
 भाविकत्वमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।
 प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते यत्रार्था भूतभाविनः ॥ ५३ ॥
 चित्रोदात्ताद्भुतार्थत्वं कथायाः स्वभिनीतता ।
 शब्दानाकुलता चेति तस्य हेतुं प्रचक्षते ॥ ५४ ॥
 आशीरपि च केषाञ्चिदलङ्कारतया मता ।
 सौहृदय्या(स्या?)विरोधोक्तौ प्रयोगोऽस्याश्च तद्यथा ॥ ५५ ॥

१ निशाकृतं-ग ।

२ स्वभिनीतता-घ ।

अस्मिन् जर्हीहि सुहृदि प्रणयाभ्यसूया-

माश्लिष्य गाढममुमानतमादरण ।

विन्ध्यं महानिब्र घनः समयेऽभिवर्ष-

ज्ञानन्दजैर्नयनवारिभिरुक्षतु त्वाम् ॥ ५६ ॥

मदान्धमातङ्गविभिन्नसाला

हतप्रवीरः द्रुतभीतपौराः ।

त्वत्तेजसा दग्धसमस्तशोभा

द्विषां पुरः पश्यतु राजलोकः ॥ ५७ ॥

गिरामलङ्कारविधिः सविस्तरः

स्वयं विनिश्चित्य धिया मयोदितः ।

अनेन वागर्थविदामलङ्कृता

विभाति नारीव विदग्धमण्डना ॥ ५८ ॥

इति भामहालङ्कारे तृतीयः परिच्छेदः ॥



अथ चतुर्थः परिच्छेदः॥

अपार्थं व्यर्थमेकार्थं ससंशयमपक्रमम् ।

शब्दहीनं यतिभ्रष्टं भिन्नवृत्तं त्रिसन्धिं च ॥ १ ॥

देशकालकलालोकन्यायागमविरोधि च ।

प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तहीनं दुष्टं च नेष्यते ॥ २ ॥

अपार्थमित्यपेतार्थं स चार्थः पदवाक्ययोः ।

अर्थवान् वर्णसंघातः सुसिङ्गन्तं पदं पुनः ॥ ३ ॥

पदानामेवं संघातः सापेक्षाणां परस्परम् ।

निराकाक्षं च तद्वाक्यमेकवस्तुनिबन्धनम् ॥ ४ ॥

क्रमवृत्तिषु वर्णेषु संघातादि न युज्यते ।

बुद्धौ तु सम्भवत्येतदन्यत्वेऽपि प्रतिक्षणम् ॥ ५ ॥

धीरन्त्यशब्दविषया वृत्तवर्णाहितस्मृतिः ।

वाक्यमित्याहुरपरे न शब्दाः क्षणनश्वराः ॥ ६ ॥

अत्रापि बहु वक्तव्यं जायते तत्तु नोदितम् ।

गुरुभिः किं विवादेन यथाप्रकृतमुच्यते ॥ ७ ॥

समुदायार्थशून्यं यत्तदपार्थकमिष्यते ।

दाडिमानि दशाऽपूपाः षडित्यादि यथोदितम् ॥ ८ ॥

१ धीरन्त्यशब्दविषयावृत्तवर्णाहितस्मृतिः-ग०।

निरुद्धार्थं मतं व्यर्थं विरुद्धं तूपादिश्यते ।
 पूर्वाऽपरार्थव्याघाताद्विपर्ययकरं यथा ॥ ९ ॥
 सखि मानं प्रिये धेहि लघुतामस्य मा गमः ।
 भर्तुश्छन्दानुवर्त्तिन्यः प्रेम घ्नन्ति न हि स्त्रियः ॥ १० ॥
 उपासितगुरुत्वास्वं विजितेन्द्रियशत्रुषु ।
 श्रेयसो विनयाधानमधुना तिष्ठ केवलम् ॥ ११ ॥
 यदाभिन्नार्थमन्योन्यं तदेकार्थं प्रचक्षते ।
 पुनरुक्तमिदं प्राहुरन्ये शब्दार्थभेदतः ॥ १२ ॥
 न शब्दपुनरुक्तं तु स्थौल्यादत्रोपवर्ण्यते ।
 कथमाक्षिप्तचित्तः सन्नुक्तमेवाऽभिधास्यते ॥ १३ ॥
 भयशोकाभ्यसूयासु हर्षविस्मययोरपि ।
 यथाह गच्छ गच्छेति पुनरुक्तं चै तद्विदुः ॥ १४ ॥
 अत्रार्थपुनरुक्तं यत्तदेवैकार्थमिष्यते ।
 उक्तस्यपुनराख्यानं कार्यासम्भवतो यथा ॥ १५ ॥
 तामुत्कमनसं नूनं करोति ध्वनिरम्भसाम् ।
 सौधेषु घनमुक्तानां प्रणालीमुखपातिनाम् ॥ १६ ॥
 श्रुतेः सामान्यधर्माणां विशेषस्याऽनुदाहृतेः ।
 अप्रतिष्ठं यदेकत्र तज्ज्ञानं संशयं विदुः ॥ १७ ॥

१ विरुद्धार्थम्-ग०

२ न-ग० । ३ यदत्रैज्ज्ञानं (यदेकत्र तज्ज्ञानं ?)-ग० ।

ससंशयमिति प्राहुस्ततस्तज्जननं वचः ।

इष्टं निश्चितयेवाक्यं न वेलायेति (वेलायति?) तद्यथा १८
व्यालवन्तो दुरारोहा रत्नवन्तः फलान्विताः ।

विषमा भूभृतस्तेभ्यो भयमाशु प्रमादिनाम् ॥ १९ ॥

यथोपदेशं क्रमशो निर्देशोऽत्र क्रमो मतः ।

तदपेतं विपर्यासादित्याख्यातमपक्रमम् ॥ २० ॥

विदधानौ किरीटेन्दू श्यामाभ्रहिमसच्छ्री ।

रथाङ्गशूले विभ्राणौ पातां वः शम्भुशार्ङ्गिणौ ॥ २१ ॥

सूत्रकृत्पादकारेष्टप्रयोगाद्योऽन्यथा भवेत् ।

तमासश्रावकाः सिद्धेः शब्दहीनं विदुर्यथा ॥ २२ ॥

स्फुरत्तडिद्वलयिनो वितताम्भोगरीयसः ।

तेजस्तिरयतः सौरं घनान् पश्य दिवाऽभितैः ॥ २३ ॥

यतिश्छन्दैरनिरूढानां शब्दानां या विचारणा ।

तदपेतं यतिभ्रष्टमिति निर्दिश्यते यथा ॥ २४ ॥

विद्युत्वन्तस्तमालासितवपुष इमे वारिवाहा ध्वनन्ति ।

गुरोर्लघोश्च वर्णस्य योऽस्थाने रचनाविधिः ।

तन्न्युनाधिकता वापि भिन्नवृत्तमिदं यथा ॥ २५ ॥

अमति अमरमाला काननैषून्मदासौ ।

विरहितरमणीकोऽर्हस्यद्य गन्तुम् ॥ २६ ॥

१. तमासश्रावकासिद्धेः-घ० ।

२ दिवोऽभितैः-घ० ।

३ यतिश्छन्दो-घ० ।

४ ऽधिरूढानां-क० ।

कान्तै इन्दुशिरोरत्ने आदधाने उदंशुनी ।
 पातां वः शम्भुशर्वाण्याविति प्राहुर्विसन्ध्यदः ॥ २७ ॥
 या देशे द्रव्यसंभूतिरपि वा नोपदिश्यते ।
 तत्तद्विरोधिं विज्ञेयं स्वभावात्तद्यथोच्यते ॥ २८ ॥
 मलयै कन्दरोपान्तरूढकालागुरुद्रुमे ।
 सुगन्धिकुसुमानम्रा राजन्तै देवदारवः ॥ २९ ॥
 षण्णामृतूनां भेदेन कालः षोढेव मिद्यते ।
 तद्विरोधकृदित्याहुर्विपर्यासादिदं यथा ॥ ३० ॥
 उदूढशिशिरासारान् प्रावृषेण्यान् नमस्वतः ।
 फुल्लाः सुरभयन्तीमे चूताः काननशोभिणः ॥ ३१ ॥
 कला सङ्कलनाप्रज्ञां शिल्पान्यस्याश्च गोचरः ।
 विपर्यस्तं तथैवाहुस्तद्विरोधकरं यथा ॥ ३२ ॥
 ऋषभात्पञ्चमात्तस्मात् सषड्जं धैवतं स्मृतम् ।
 अयं हि मध्यमग्रामो मध्यमोत्पीडितर्षभः ॥ ३३ ॥
 इति सा धारितं मोहादन्यथैवाऽवगच्छति ।
 अन्यास्वपि कलास्वेवमभिधेया विरोधिता ॥ ३४ ॥
 स्थास्नुजङ्गमभेदेन लोकं तत्त्वविदो विदुः ।
 स च तद्व्यवहारोऽत्र तद्विरोधकरं यथा ॥ ३५ ॥

१ उदूढ-घ० ।

२ प्रज्ञाः-घ० ।

३ अन्यथेष-घ० ।

तेषां कटतटभ्रष्टैर्गजानां मदविन्दुमिः ।
 प्रावर्त्तत नदी घोरा हस्त्यश्वरथवाहिनी ॥३६॥
 धावतां सैन्यवाहानां फेनवारि मुखच्युतम् ।
 चकार जानुदघ्नापान् प्रतिदिङ्मुखमध्वनः ॥३७॥
 न्यायः शास्त्रं त्रिवर्गोक्तिर्दण्डनीति च तां विदुः ।
 अतो न्यायविरोधीष्टमपेतं यत्तया यथा ॥३८॥
 विजिगीषुमुपन्यस्य वत्सेशं वृद्धदर्शनम् ।
 तस्यैव कृतिनः पश्चादभ्यधाच्चारिशून्यताम् ॥३९॥
 अन्तर्योधशतकीर्णं सालङ्कायननेतृकम् ।
 तथात्रिधं गजच्छद्रम नाऽज्ञासीत् स स्वभूगतम् ॥४०॥
 यदि बोपेक्षितं तस्य सचिवैः स्वार्थसिद्धये ।
 अहो नु मन्दिमा तेषां भक्तिर्वा नास्ति भर्तारि ॥४१॥
 शरा दृढधनुर्मुक्ता मन्युमद्भिररातिभिः ।
 मर्माणि परिहृत्याऽस्य पतिष्यन्तीति काऽनुमा ॥४२॥
 हतोऽनेन मम भ्राता मम पुत्रः पिता मम ।
 मातुलो भागिनेयश्च रुषा संरब्धचेतसः ॥४३॥
 अस्यन्तो त्रिविधान्याऽऽजावायुधान्यपराधिनम् ।
 एकाकिनमरण्यान्यां न हन्युर्वहवः कथम् ॥४४॥

१ पा (च्चा ?)—ग० । २ अन्तर्योधं शतकीर्ण—घ० ।
 ३ नेत्र कम्—ग, नेत्रकम् क० ।

नमोऽस्तु तेभ्यो विद्वद्भ्यो येऽभिप्रायं कवेरिमम् ।
 शास्त्रलोकावपास्यैव नयन्ति नयवेदिनः ॥४५॥
 सचेतसो वनैभ्यश्च चर्मणा निर्मितस्य च ।
 विशेषं वेद बालोऽपि कष्टं किं नु कथं नु तत्र ॥४६॥
 आगमो धर्मशास्त्राणि लोकसीमा च तत्कृता ।
 तद्विरौधि तदाचारव्यतिक्रमणतो यथा ॥४७॥
 भृशतां पीतसोमानां न्याय्ये वर्त्मनि तिष्ठताम् ।
 अलङ्कारिष्णुना वंशं गुरौ सति जिगीषुणा ॥४८॥
 अभार्योऽनेन संस्कारमन्तरेण द्विजन्मना ।
 नरवाहनदत्तेन वेश्यावान् निशि पीडितः ॥४९॥

न दूषणायाऽयमुदाहृतो विधि-

र्न चाभिमानेन किमु श्रतीयते ।

कृतात्मनां तत्त्वदृशां च मादृशो

जनोऽभिसन्धिं क इवाऽवभोत्स्यते ॥ ५० ॥

इति श्रीभामहालङ्कारे चतुर्थः परिच्छेदः ।

अथ पञ्चमः परिच्छेदः ।

अथ प्रतिज्ञाहेत्वादिहीनं दुष्टं च वर्ण्यते ।

समासेन यथान्यायं तन्मात्रार्थप्रतीतये ॥ १ ॥

प्रायेण दुर्बोधतया शास्त्राद् विभ्यत्यभेधसः ।

तदुपच्छन्दनायैष हेतुन्यायलवोच्चयः ॥ २ ॥

स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं शास्त्रमप्युपयुञ्जते ।

प्रथमालीढमधवः पिवन्ति कटु भेषजम् ॥ ३ ॥

न स शब्दो न तद्वाक्यं न स न्यायो न सा कला ।

जायते यन्न काव्याङ्गमहो भारो महान् कवेः ॥ ४ ॥

सत्त्वादयः प्रमाणाभ्यां प्रत्यक्षमनुमा च ते ।

असाधारणसामान्यविषयत्वं तयोः किल ॥ ५ ॥

प्रत्यक्षं कल्पनापोढं ततोऽर्थादिति केचन ।

कल्पनां नाम जात्यादियोजनां प्रतिजानैते ॥ ६ ॥

समारोपः किलैतावान् सदर्थालम्बनं च तत् ।

जात्याद्यपोहे वृत्तः क क विशेषः कुतश्च सः ॥ ७ ॥

तदपोहेषु च तथा सिद्धा सा बद्धिगोचरा ।

अत्रस्तुकं चेद्वितर्थं प्रत्यक्षं तत्त्ववृत्ति हि ॥ ८ ॥

१ 'बलो'-क० । २ तद्वाक्यं-क० । ३ प्रतिजन्यते-घ० । ४ द्वितयं-घ० ।

ग्राह्यग्राहकभेदेन विज्ञानांशो मतो यदि ।
 विज्ञानमत्र सादृश्याद्विशेषोऽस्य विकल्पना ॥ ९ ॥
 अर्थादेवेति रूपादेस्तत एवेति नान्यतः ।
 अन्यथा घटविज्ञानमन्येन व्यपदिश्यते ॥ १० ॥
 त्रिरूपाल्लिङ्गतो ज्ञानमनुमानश्च केचन ।
 तद्विदो नान्तर्यायार्थदर्शनं चाऽपरं विदुः ॥ ११ ॥
 विविधास्पदधर्मेण धर्मीकृतविशेषणः ।
 पक्षस्तस्य च निर्देशः प्रतिज्ञेत्यभिधीयते ॥ १२ ॥
 तदर्थहेतुसिद्धान्तसर्वागमविरोधिनी ।
 विरुद्धधर्मा प्रत्यक्षबाधिनी चेति दुष्यति ॥ १३ ॥
 तथैव हि तदर्थस्य विरोधकरणं यथा ।
 यतिर्मम पिता बाल्यात् सूनुर्यस्याऽहमौरसः ॥ १४ ॥
 अस्यात्मा प्रकृतिर्वेति ज्ञेया हेत्वपवादिनी ।
 धर्मिणोऽस्याऽप्रसिद्धत्वात्तद्धर्मोऽपि न सेत्स्यति ॥ १५ ॥
 शाश्वतोऽशाश्वतो वेति प्रसिद्धे धर्मिणि ध्वनौ ।
 जायते भेदविषयो त्रिवादो वादिनोर्मिथः ॥ १६ ॥

१ ०स (स्य ?) - ग० । २ न्यायतः - ग० ।

३ अन्यदा - ख, घ० । ४ केन च (केचन ?) - ग० ।

५ प्रसिद्ध - ग० । ६ वादिनी - ख, घ० ।

७ अस्यात्मा - ग० । ८ तदर्थोऽपि - क०

९ वादिनो मिथः - घ, वादिनो मिथः - क०

स्वसिद्धान्तविरोधित्वाद्विज्ञेया तद्विरोधिनी ।
 कणमक्षो यथा शब्दमाचक्षीताऽत्रिनश्वरम् ॥ १७ ॥
 सर्वशास्त्रविरुद्धत्वात्सर्वागमविरोधिनी ।
 यथा शुचिस्तनुः स्त्रीणी तत्प्रमाणानि सन्ति वा ॥ १८ ॥
 आकुमारमसन्दिग्धधर्माहितविशेषणा ।
 प्रसिद्धधर्मेति मता श्रोत्रग्राह्यो ध्वनिर्यथा ॥ १९ ॥
 प्रत्यक्षबाधिनी तेन प्रमाणेनैव बाध्यते ।
 यथा शीतोऽनलो नास्ति रूपमुष्णः क्षपाकरः ॥ २० ॥
 सन् पक्षे^१ सदृशे सिद्धो व्यावृत्तस्तद्विपक्षतः ।
 हेतुस्त्रिलक्षणो ज्ञेयो हेत्वाभासो विपर्ययात् ॥ २१ ॥
 सन् द्वयोरिति यः सिद्धः स्वपक्षपरपक्षयोः ।
 अभिन्नलक्षणः पक्षः फलभेदादयं द्विधा ॥ २२ ॥
 परपक्षानुपादानं तद्वृत्तेश्चानुदाहृतौ ।
 कथमन्यतरासिद्धहेत्वाभासव्यवस्थितिः ॥ २३ ॥
 साध्यधर्मानुगमतः सदृशस्तत्र यश्च सन् ।
 अन्योऽप्यसावेक इव सामान्यादुपचर्यते ॥ २४ ॥
 विपक्षस्तद्विसदृशो व्यावृत्तस्तत्र यो ह्यसन् ।
 इति द्वयैकानुगतिर्व्यावृत्तिर्लक्ष्मसाधुर्ता ॥ २५ ॥

१ यथा शुचिस्तनुस्त्रीणि प्रमाणानि (न ?) सन्ति वा-ग० ।

२ कृप-क० । ३ द्वयो-ग० ।

४ इति द्वयैकानुगतिर्व्यावृत्ती लक्ष्मसाधुना-घ०

साध्यसाधनधर्माभ्यां सिद्धौ दृष्टान्त उच्यते ।
 तद्विपर्ययतो वापि तदाभस्तदवृत्तितः ॥ २६ ॥
 साध्येन लिङ्गानुगतिस्तदभावे च नास्तिता ।
 ख्याप्यते येन दृष्टान्तः स किलान्यैर्द्विधोच्यते ॥ २७ ॥
 दूषणन्यूनताद्युक्तिन्यूनं हेत्वादिनाऽत्र च ।
 तन्मूलत्वात्कथायाश्च न्यूनं नेष्टं प्रतिज्ञया ॥ २८ ॥
 जातयो दूषणाभासास्ताः साधर्म्यसमाधयः ।
 तासां प्रपञ्चो बहुधा भूयस्त्वादिह नोदितः ॥ २९ ॥
 अपरं वक्ष्यते न्यायलक्षणं काव्यसंश्रयम् ।
 इदं तु शास्त्रगर्भेषु काव्येष्वभिहितं यथा ॥ ३० ॥
 अथ नित्याऽविनाभावि दृष्टं जगति कारणम् ।
 कारणं चेन्न तन्नित्यं नित्यं चेत् कारणं न तत् ॥ ३१ ॥
 लक्षमप्रयोगदोषाणां भेदेनानेकैवर्त्मना ।
 सन्धादिसाधनं सिद्धयै शास्त्रेषूदितमन्यथा ॥ ३२ ॥
 तज्ज्ञैः काव्यप्रयोगेषु तत्प्रादुष्टकृतमन्यथा ।
 तत्र लोकाश्रयं काव्यमागमास्तत्त्वशंसिनः ॥ ३३ ॥
 असिसङ्काशमाकाशं शब्दो दूरानुपात्ययम् ।
 तदेव वाऽपि सिन्धूनामहो स्थेमा महार्चिषः ॥ ३४ ॥

रूपादीनां यथा द्रव्यमाश्रयो नश्वरीति या ।
 इष्टकार्याभ्युपगमं प्रतिज्ञां प्रतिजानते ॥ ३५ ॥
 धर्मार्थकामकोपानां संश्रयात् सा चतुर्विधा ।
 जरामेष विभर्मीति प्रतिज्ञाय पितुर्यथा ॥
 तथैव पुरुणाभारि सा स्याद्धर्मनिबन्धनी ॥ ३६ ॥
 उपलप्स्ये स्वयं सीतामिति भर्तृनिदेशतः ।
 हनूमता प्रतिज्ञाय सा ज्ञातेत्यर्थसंश्रया ॥ ३७ ॥
 आहरिष्याम्यमुमद्य महासेनात्मजामिति ।
 कृत्वा प्रतिज्ञां वत्सेन हतेति मदनाश्रया ॥ ३८ ॥
 भ्रातुभ्रातृव्यमून्मथ्य पास्याम्यस्याऽसृगाहवे ।
 प्रतिज्ञाय यथा भीमस्तच्चकाराऽवशो रुषा ॥ ३९ ॥
 कार्योऽन्यत्र प्रतिज्ञायाः प्रयोगो न कथञ्चन ।
 परित्यागस्य कर्तव्यो नासां चतसृणामपि ॥ ४० ॥
 प्रायोपवेशाय यथा प्रतिज्ञाय सुयोधनः ।
 राज्याय पुनरुत्तस्थानिति धर्मविरोधिनी ॥ ४१ ॥
 आहूतो न निवर्तेर्यं द्यूतायेति युधिष्ठिरः ।
 कृत्वा सन्धां शकुनिना दिदेवैत्यर्थबाधिनी ॥ ४२ ॥
 अद्यारम्य निवत्स्यामि मुनिवद् वचनादिति ।
 पितुः प्रियाय यां भीष्मश्चक्रे सा कामबाधिनी ॥ ४३ ॥

१ निवर्तेऽहं-ग ।

अत्याजयद्यथा रामः सर्वक्षत्रवधाश्रयाम् ।
 जामदग्न्यं युधामा जित्वा सा ज्ञेया कोपबाधिनी ॥४४॥
 अथाऽभ्युपगमप्राप्तिः सन्धाऽभ्युपगमाद्विना ।
 अनुक्तमपि यत्रार्थादभ्युपैति यथोच्यते ॥ ४५ ॥
 किमिन्द्रियद्विषां ज्ञेयं को निराकृतयेऽरिभिः ।
 को वा गत्वरमर्थिभ्यो न यच्छति धनं लघु ॥४६॥
 किमत्ययं तु यः क्षेपः सौकर्यं दर्शयत्यसौ ।
 हेतुस्त्रिलक्षमैव मतः काव्येष्वपि सुमेधसाम् ॥ ४७ ॥
 अन्वयव्यतिरेकौ हि केवलावर्थसिद्धये ।
 यथाऽभितो वनाभोगमेतदस्ति महत्सरः ॥ ४८ ॥
 कूजनात्कुरराणां च कमलानां च सौरभात् ।
 अन्यधर्मोऽपि तत्सिद्धिं सम्बन्धेन करोत्ययम् ॥४९॥
 धूमादभ्रङ्कषात्सामेः प्रदेशस्यानुमामिव ।
 अपृथक्कृतसाध्योऽपि हेतुश्चात्र प्रतीयते ॥ ५० ॥
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विनैवार्थगतिर्यथा ।
 दीप्रदीपा निशा जज्ञे व्यपवृत्तदिवाकरा ॥ ५१ ॥
 हेतुप्रदीपदीपत्वमपवृत्तौ रवेरिह ।
 तस्याऽपि सुधियामिष्टा दोषाः प्रागुदितास्त्रयः ॥५२॥
 अज्ञानसंशयज्ञानविपर्ययकृतो यथा ।

काशा हरन्ति हृदयममी कुसुमसौरभार्त ॥ ५३ ॥
 अपामम्यर्णवर्तित्वादेते ज्ञेयाः शरारवः ।
 असौ शुक्लान्तनेत्रत्वाच्चकोर इति गृह्यताम् ॥ ५४ ॥
 तुल्यजातावदृष्टत्वात्साधयत्यचकोरताम् ।
 उक्तस्याऽर्थस्य दृष्टान्तं प्रतिबिम्बनिदर्शनम् ॥ ५५ ॥
 ननूपमानमेवास्तु न हेत्वनभिधानतः ।
 साध्यसाधनयोरुक्तिरुक्तादन्यत्र नेष्यते ॥ ५६ ॥
 सुखं पद्ममिवेत्यत्र किं साध्यं किञ्च साधनम् ॥
 इति प्रयोगस्य यथा कलावपि भवानिह ।
 श्रेयान् वृद्धानुशिष्टत्वात् पूर्वं कार्तयुगे यथा ॥ ५७ ॥
 यत्र दृष्टान्तमात्रेण व्यज्येते साध्यसाधने ।
 तमाहुः शुद्धदृष्टान्तं तन्मात्राविष्कृतेर्यथा ॥ ५८ ॥
 भरतस्त्वं दिलीपस्त्वं त्वमेवैलः पुरुरवाः ।
 त्वमेव वीर प्रद्युम्नस्त्वमेव नरबाहनः ॥ ५९ ॥
 कथमेकपदेनैव व्यज्येरन्नस्य ते गुणाः ।
 इति प्रयुञ्जते सन्तः केचिद्विस्तरभीरवः ॥ ६० ॥
 पदमेकं परं साधु नार्वाचीनं निबन्धनम् ।
 वैपरीत्याद्विपर्यासं कीर्तरेपि करोति तत् ॥ ६१ ॥
 अह्वयमसुभि(नि?)र्भेदं रसवत्त्वेऽप्यपेशलम् ।

१ सौहृदाद-क ।

२ दृष्टानां-घ ।

काव्यं कपित्थमाग्नं वत्(मंच?) केषाञ्चित्सदृशं यथा ॥ ६२ ॥

प्रजाजनश्रेष्ठवरिष्ठभूभृ—

च्छिरोचिताङ्घ्रेः पृथुकीर्तिधिष्ण्यं ।

अहिमपद्मस्य जलारिधाम्न—

स्तवैव नान्यस्य सुतस्य वृत्तम् ॥ ६३ ॥

अंशुमद्भिश्च मणिभिः फलनिम्नैश्च शाखिभिः ।

फुल्लैश्च कुसुमैरन्यैर्वाचोऽलङ्कुरुते यथा ॥ ६४ ॥

शुभमरकतपद्मरागचित्रे

सफलसपल्लवभूरिचारुवृत्ते ।

बहुकुसमाविभूषिते स तस्थौ

सुरमुनिसिद्धयुते सुमेरुपृष्ठे ॥ ६५ ॥

तदेभिरङ्गैर्भूष्यन्ते भूषणोपवनस्रजः ।

वाचां वक्रार्थशब्दोक्तिरलङ्काराय कल्पते ॥ ६६ ॥

विरुद्धपदमस्वर्थं बहुपूरणमाकुलम् ।

कुर्वन्ति काव्यमपरे व्यायताभीप्सया यथा ॥ ६७ ॥

एलातकूलनागस्फुटबकुललताचन्दनस्यन्दनाढ्य—

सृक्काकर्पूरचक्रागुरुमनःशिलाध्यामकाव्यासतीरः ।

शङ्खवाताकुलान्तस्तिमिमकरकुलाकीर्णवीचीप्रतानो

दध्रे यस्याऽम्बुराशिःशशिकुमदसुधाक्षीरशुद्धांसुकीर्तिम् ६८ ॥

१ धिष्ण्यः—घ । २ य०—घ ।

इति निगदितास्तास्ता वाचामलङ्कृतयो मया
 बहुविधकृतीर्दृष्ट्वाऽन्येषां स्वयं परितर्क्य च ।
 प्रथितवचसः सन्तोऽभिज्ञाः प्रमाणमिहापरे
 गुरुतरधियामस्वाराधं मनोऽकृतबुद्धिभिः ॥ ६९ ॥

इति श्रीभामहलङ्कारे पञ्चमः परिच्छेदः ।

अथ षष्ठः परिच्छेदः ।

सूत्राम्भसं पदावर्त्तं पारायणरसातलम् ।
धातूणादिगणग्राहं ध्यानग्रहबृहत्प्लवम् ॥ १ ॥
धीरैरालोकितप्रान्तममेधोभिरसूयितम् ।
सदोपभुक्तं सर्वाभिरन्यविद्याकरेणुभिः ॥ २ ॥
नापारयित्वा दुर्गाधममुं व्याकरणार्णवम् ।
शब्दरत्नं स्वयङ्गम(स्य?) मलङ्कर्तुमयं जनः ॥ ३ ॥
तस्य चाऽधिगमे यत्नः कार्यः काव्यं विधित्सता ।
परप्रत्ययतो यत्तु क्रियते तेन का रतिः ॥ ४ ॥
नाऽन्यप्रत्ययशब्दा वाग— —मुदे सताम् ।
परेण धृतमुक्तेव सरसा कुसुमावली ॥ ५ ॥
मुख्यस्तावदयं न्यायो यत स्वशक्त्या प्रवर्तते ।
अन्ये सारस्वता नाम सन्त्यन्योक्तानुवादिनः ॥ ६ ॥
प्रतीतिरर्थेषु यैतस्तं शब्दं ब्रुवतेऽपरे ।
धूमभासोरपि प्राप्ता शब्दताऽन्यानुमां प्रति ॥ ७ ॥
नन्वकारादिवर्णानां समुदायोऽभिधेयवान् ।
अर्थप्रतीतये गीतः शब्द इत्यभिधीयते ॥ ८ ॥

१ अन्य-ग० । २ च यस्तं-घ ।

प्रत्येकमसमर्थानां समुदायोऽर्थवान् कथम् ।
 वर्णानां क्रमवृत्तित्वान् न्याय्या नापि च संहतिः ॥९॥
 न चापि समुदायिभ्यः समुदायोऽतिरिच्यते ।
 दारुभित्तिभुवोऽतीत्य किमन्यत् सद्वा कल्प्यते ॥१०॥
 तस्मात् कूटस्थ इत्येषा शाब्दी वः कल्पना वृथा ।
 प्रत्यक्षमनुमानं वा यत्र तत्परमार्थतः ॥ ११ ॥
 शपथैरपि चादेयं वचो न स्फोटवादिनाम् ।
 नभःकुसुममस्तीति श्रद्धयात् कः सचेतनः ॥ १२ ॥
 इयन्त ईदृशा वर्णा ईदृगर्थाभिधायिनः ।
 व्यवहाराय लोकस्य प्रागित्यं समयः कृतः ॥ १३ ॥
 स कूटस्थोऽनपायी च नादादन्यश्च कथ्यते ।
 मन्दाः साङ्केतिकानर्थान् मन्यन्ते पारमार्थिकान् ॥१४॥
 विनश्वरोऽस्तु नित्यो वा सम्बन्धोऽर्थेन वा सता ।
 नमोऽस्तु तेभ्यो विद्वद्भ्यः प्रमाणं येऽस्य निश्चितौ ॥१५॥
 अन्यापोहेनै शब्दोऽर्थमाहेत्यन्ये प्रचक्षते ।
 अन्यापोहश्च नामाऽन्यपदार्थाऽपाकृतिः किल ॥१६॥
 यदि गौरित्ययं शब्दः कृतार्थोऽन्यनिराकृतौ ।
 जनको गात्रि गोबुद्धेर्मृग्यतामपरो ध्वनिः ॥ १७ ॥

१ किमन्यं सत्यकल्प्यते-घ । अन्यायोहे तु-क ।

३ अन्यापोहश्च नामान्य वा (प?) वार्था वा (पा?) कृतिः किल-ग ।

अर्थज्ञानफलाः शब्दा न चैकस्य फलद्वयम् ।
 अपवादविधिज्ञाने फले चैकस्य वः कथम् ॥ १८ ॥
 पुरा गौरिति विज्ञानं गोशब्दश्रवणाद् भवेत् ।
 येनाऽगोप्रतिषेधाय प्रवृत्तो गौरिति ध्वनिः ॥ १९ ॥
 वर्णभेदादिदं भिन्नं वर्णाः स्वांशविकल्पतः ।
 के शब्दाः किञ्च तद्वाच्यमित्यहो वर्त्म दुस्तरम् ॥ २० ॥
 द्रव्यक्रियाजातिगुणभेदात् ते च चतुर्विधाः ।
 यदृच्छाशब्दमप्यन्ये डित्थादि प्रतिजानते ॥ २१ ॥
 नानाभाषाविषयिणामपर्यन्तार्थवर्त्तिनाम् ।
 इयत्ता केन वाऽमीषां विशेषादवधार्यते ॥ २२ ॥
 वक्रवाचां कवीनां ये प्रयोगं प्रति साधवः ।
 प्रयोक्तुं ये न युक्ताश्च तद्विवेकोऽयमुच्यते ॥ २३ ॥
 नाऽप्रयुक्तं प्रयुञ्जीत चेतःसंमोहकारिणम् ।
 तुल्यार्थत्वेऽपि हि ब्रूयात् को हन्ति गतिवाचिनम् ॥ २४ ॥
 श्रोत्रादिं न तु दुर्बोधं न दुष्टादिमपेशलम् ।
 ग्राम्यं न पिण्डीशूरादिं न डित्थादिमपार्थकम् ॥ २५ ॥
 नाऽप्रतीतान्यथार्थत्वं धात्वनेकार्थतावशात् ।
 न लेशज्ञापकाकृष्टसंहति ध्याति वा यथा ॥ २६ ॥
 न शिष्टैरुक्तमित्येव न तन्त्रान्तरसाधितम् ।
 छन्दोवदिति चोत्सर्गान्न चापि च्छान्दसं वदेत् ॥ २७ ॥

क्रमागतं श्रुतिसुखं शब्दमर्थ्यमुदीरयेत् ।
 अतिशेते ह्यलङ्कारमन्यं व्यञ्जनचारुता ॥ २८ ॥
 सिद्धो यश्चोपसंख्यानादिष्टया यश्चोपपादितः ।
 तमाद्रियेत प्रायेण न तु योगविभागजम् ॥ २९ ॥
 इयं चन्द्रमुखी कन्या प्रकृत्यैव मनोहरा ।
 अस्यां सुवर्णालङ्कारः पुष्पाति नितरां श्रियम् ॥ ३० ॥
 वृद्धिपक्षं प्रयुञ्जीत सङ्क्रमेऽपि मृजेर्यथा ।
 मार्जन्त्यधररागं ते पतन्तो बाष्पबिन्दवः ॥ ३१ ॥
 सरूपशेषं तु पुमान् स्त्रिया यत्र च शिष्यते ।
 यथाह वरुणाविन्द्रौ भवौ शर्वौ मृडाविति ॥ ३२ ॥
 यथा पटयतीत्यादि णिच् प्रातिपदिकात्ततः ।
 णाविष्ठवदितीष्टया च तथा क्रशयतीत्यपि ॥ ३३ ॥
 प्रयुञ्जीताऽव्ययीभावमदन्तं नाप्यपञ्चमि ।
 तृतीयासप्तमीपक्षे नालुग्विषयमानयेत् ॥ ३४ ॥
 तिष्ठद्गुप्रभृतौ वाच्यौ नक्तं दिवसगोचरौ ।
 यथा विद्वानधीतेऽसौ तिष्ठद्गु च वहद्गु च ॥ ३५ ॥
 शिष्टप्रयोगमात्रेण न्यासकारमतेन वा ।
 तृचा समस्तषष्ठीकं न कथञ्चिदुदाहरेत् ॥ ३६ ॥

सूत्रज्ञापकमात्रेण वृत्रहन्ता यथोदितः ।
 अकेन च न कुर्वीत वृत्तिं तद्गमको यथा ॥ ३७ ॥
 पञ्चराजीति च यथा प्रयुज्जीत द्विगुः स्त्रियाम् ।
 नपुंसकं तत्पुरुषं पुरुहूतसमं यथा ॥ ३८ ॥
 सर्वेभ्यश्च भृशादिभ्यो वदेल्लुप्तहलं यथा ।
 प्रियोन्मनायते सा ते किं शठाऽभिमनायसे ॥ ३९ ॥
 तृतीयैकवचः षष्ठ्यामामन्तं च वदेत् किपि ।
 यथोदितं बलभिदा सुरुचां विद्युतामिव ॥ ४० ॥
 असन्तमपि यद्वाक्यं तत्तथैव प्रयोजयेत् ।
 यथोच्यतेऽम्भसां भासा यशसामम्भसामिति ॥ ४१ ॥
 पुंसि स्त्रियां च कस्वन्तमिच्छन्त्यच्छान्दसं किल ।
 उपेयुषामपि दिवं यथा न व्येति चारुता ॥ ४२ ॥
 इभकुम्भनिभौ बाला दधुषी कन्तुके स्तनौ ।
 रतिखेदपरिश्रान्ता जहार हृदयं नृणाम् ॥ ४२ ॥
 शबलादिभ्यो नितरां भाति णिञ् विहितो यथा ।
 बलाकाः पश्य सुश्रोणि घनाञ्छबलयन्त्यम् ॥ ४४ ॥
 शिशिरासारकणिकां सदृशस्ते तु कङ्कवत् ।
 संवीजयति सुश्रोणि रतिखेदालसेक्षणाम् ॥ ४५ ॥

१ तृतीयैव चतुः षष्ठ्या—क ।

२ पुंस्त्रियां च—ग ।

३ इभकुम्भनिभे—ग ।

४ कन्तुकौ—घ ।

एवं णिचः प्रयोगस्तु सर्वत्रालङ्कृतिः परा ।
 लिङ्गत्रयोपपन्नं च ताच्छील्यविषयं णिनिम् ॥ ४६ ॥
 तस्या हारी स्तनाभोगो वदनं हारि सुन्दरम् ।
 हारिणी तनुरत्यन्तं कियन्न हरते मनः ॥ ४७ ॥
 ताच्छील्यदिषु चेष्यन्ते सर्व एव तृनादयः ।
 विशेषेणैव तत्तेष्टा युत्कुरज्वरजिष्णुचः ॥ ४८ ॥
 क्तिन्नन्तं च प्रयुञ्जीत सङ्गतिः संहतिर्यथा ।
 शकारौ जागुरिष्टौ च जागर्या जागरा यथा ॥ ४९ ॥
 उपासनेति च युचं नित्यमासेः प्रयोजयेत् ।
 ल्युटं च कर्तृविषयं देवनो रमणो यथा ॥ ५० ॥
 अण्णान्तादपि ङीबिष्टो लक्ष्मीः पौरन्दरी यथा ।
 अण् महारजनाल्लाक्षारोचनाभ्यां तथा च ठक् ॥ ५१ ॥
 ड्मतुविष्टं च कुमुदाद्यथेयं भूः कुमुद्वती ।
 ठक् चापि तेन जयतीत्याक्षिकः शास्त्रिको यथा ॥ ५२ ॥
 हितप्रकरणे णं च सर्वशब्दात् प्रयुञ्जते ।
 ततश्छमिष्ट्या च यथा सार्वः सर्वीय इत्यपि ॥ ५३ ॥
 वदेदिमनिजन्तं च पटिमा लघिमा यथा ।
 विशेषेणैवसुन्निष्टो ज्यायानाप कनीयसीम् ॥ ५४ ॥

१ सर्व एवाऽत्र नादयः—ग ।

२ विशेषेण च—ग ।

३ ततश्चमिष्ट्या—क ।

द्वयसज्जदधनचाविष्टौ प्रमाणविषयौ यथा ।
 जानुदम्नी सारिन् नारीनितम्बद्वयसं सरः ॥ ५५ ॥
 मतुष्प्रकरणो ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणादयः ।
 इनच्च फलबर्हाभ्यां फलिनी बर्हिणो यथा ॥ ५६ ॥
 इनिः प्रयुक्तः प्रायेण तथा ठंश्च मनीषिभिः ।
 तत्रापि मेखलामालामायानां सुतरां मता ॥ ५७ ॥
 अभ्यस्ताज्झेरदादेशे दधतीत्यादयोऽपि च ।
 रोदितिस्त्रपितीत्यादि सहेटा सार्वधातुधकम् ॥ ५८ ॥
 अभ्यस्तेषु प्रयोक्तव्यमदन्तं च विदेः शतुः ।
 असौ दधदलङ्कारं स्रजं विभ्रच्च शोभते ॥ ५९ ॥
रं योगिनं वदेत् ।
 यथैतच्छ्याममाभाति वनं वनजलोचने ॥ ६० ॥
 नैकत्रौकारभूयस्त्वं गतो यातो हतो यथा ।
 सावर्ण्यवत्सयोर्भस्य ब्रूयान्नान्यत्र पद्धतेः ॥ ६१ ॥

सालातुरीयमतमेतदनुक्रमेण
 को वक्ष्यतीति विरतोऽहमतो विचारात् ।
 शब्दार्णवस्य यदि कश्चिदुपैति पारं
 भीमाम्भसश्च जलधेरिति विस्मयोऽसौ ॥ ६२ ॥

विद्यानां सततमपाश्रयोऽपरासां
 तासूक्तान्न च विरुणद्धि कांश्चिदर्थान् ।
 श्रद्धेयं जगति मतं हि पाणिनीयं
 माध्यस्थ्यदाद् भवति न कस्यचित्प्रमाणम् ॥६३॥

अवलोक्य मतानि सत्कवीना-
 मवगम्य स्वधिया च काव्यलक्ष्म ।

सुजनावगमाय भामहेन
 ग्रथितं रक्किलगोमिसूनुनेदम् ॥ ६४ ॥

इति श्रीभामहलङ्कारे षष्ठः परिच्छेदः ।
 षष्ठ्या शरीरं निर्णीतं शतषष्ठ्या त्वलङ्कृतिः ।
 पञ्चाशता दोषदृष्टिः सप्तत्या न्यायनिर्णयः ॥
 षष्ठ्या शब्दस्य शुद्धिः स्यादित्येवं वस्तुपञ्चकम् ।
 उक्तं षड्भिः परिच्छेदैर्भामहेन क्रमेण वः ॥

इति ।

१ तासूक्तान्न—ग ।

२ रक्किल—क, रक्किल—घ ।

३ स्यादित्येव—ग ।

परिशिष्ट १

येषामाचार्याणां ग्रन्थेषु भामहीयकाव्यालङ्कारस्थश्लोकाः
केनापि रूपेणोपलभ्यन्ते, तेषां समुद्धृतश्लोकरूपादिप्रदर्शन-
पूर्वकमकारादिवर्णक्रमेण नामसमुद्देशोऽत्र क्रियते ।

अप्ययदीक्षितः स्वचित्रमीमांसायां—

१४ पृष्ठे—यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता ।

असादृश्यविवक्षातो वदन्ति तमनन्तरम् ॥ ३. ४५.

४२ पृष्ठे—अद्य या मम गोविन्द जाता त्वयि गृहागते

कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैवागमनात् पुनः ॥ ३. ५.

अभिनवगुप्तो ध्वन्यालोकलोचने—

१० पृष्ठे—शब्दश्छन्दोविधानर्थः, १. ९.

१२ पृष्ठे—धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलामु च ।

करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिषेवणम् ॥ १. २.

X X X X

उपेयुषामपि दिवं सन्निवन्धविधायिनाम्

आस्त एव निरातङ्गं कान्तं काव्यमयं वपुः ॥ १. ६.

३६ पृष्ठे—प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्तया ।

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ॥ २. ६८.

अहं त्वा यदि नेक्षेय क्षणमप्युत्सुका ततः ।

इयदेवास्त्वतोऽन्येन किमुक्तेनाप्रियेण ते ॥ २. ६९.

३८ पृष्ठे—आदिमध्यान्तविषयं त्रिधा दीपकमिष्यते । २. २५.

X X X X

अपन्हुतिरभीष्टस्य किञ्चिदर्थगतोपमा ।

× × × ×

नेयं विरौति भृङ्गाली मदेन मुखरा मुहुः ।

अयमाकृष्यमाणस्य कन्दर्पधनुषो ध्वनिः ॥

एकदेशस्य द्विगमे या गुणान्तरसंस्थितिः ।

विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिरिति स्मृता ॥

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।

हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हृतं बलम् ॥ ३.३१-२४

४० पृष्ठे-मदो जनयति प्रीतिं सानङ्गं मानभङ्गुरम् ।

स प्रियासङ्गमोत्कण्ठां साऽसहयां मनसः शुचम् ॥ २.२७.

गृहेष्वध्वसु वा नात्र भुञ्जमहे यदधीतिनौ ।

विप्रा न भुञ्जते ॥ ३. ९.

४१ पृष्ठे-तुल्योदयावसानत्वाद् गतेऽस्तं प्रति भास्वति ।

वासाय वासरः क्लान्तो विशतीव तमोगुहाम् ॥ ३. ४८.

४२ पृष्ठे-अधिकारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः

अप्रस्तुतप्रशंसा सा त्रिविधा परिकीर्तिता । ३. २९.

१०७ पृष्ठे-उपमानेन तत्त्वं च भेदं च वदतः पुनः ।

ससन्देहं वचः स्तुत्यै ससन्देहं विदुर्थया ॥ ३. ४३.

१८२ पृष्ठे-स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं वाक्यार्थमुपयुञ्जते

प्रथमालीढमधवः पिबन्ति कटु भेषजम् । ५. ३.

२०८ पृष्ठे-वक्राभिधेयशब्दोक्तिरिष्टा वाचामलङ्कृतिः । १. ३६.

२०९ पृष्ठे-अयं मन्दद्युतिर्भास्वानस्तं प्रति यियासति

उदयः पतनायेति श्रीमतो बोधयन्नरान् । ३. ३४.

आनन्दवर्धनो ध्वन्यालोके—

२०८ पृष्ठे-सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते ।

यत्रोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥ २. ८५.

उद्भटः काव्यालङ्कारसङ्ग्रहे—

५८ पृष्ठे—अपन्हुतिरभीष्टा च किञ्चिदन्तर्गनोपमा ।

भूतार्थपह्वेनास्या निबन्धः क्रियते बुधैः ॥ ३. २१.

केशवमिश्रोऽलङ्कारशेखरे—

१८ पृष्ठे—कचिदग्रे प्रसरता कचिदाप्य निम्नता ।

युनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं द्विषां बलम् ॥ २. ५४.

४२ पृष्ठे—रसवद्वर्णितस्पष्टमृङ्गारादिरसादयम् ।

जयमङ्गलो भट्टिकाव्यटीकायां दशमसर्गस्य—

श्लोके १मे—स्वरूपवर्णविन्यासमनुप्रासं प्रचक्षते । २. ५.

तुल्यश्रुतीनां भिन्नानामभिधेयैः परस्परम् ।

वर्णानां यः पुनर्वादो यमकं तन्निरूप्यते ॥ २. १७.

„ २३तमे—मदो जनयति प्रीतिमानन्दं मानभङ्गुरम् ।

यत्प्रियासङ्गमोत्कण्ठाप्रसङ्गां मनसः शुचम् ॥ २. २७.

„ २६ तमे—उपमानेन तुल्यत्वमुपमेयस्य रूप्यते ।

गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुः ॥ २. २१.

„ ३०तमे—विरुद्धेनोपमानेन देशकालक्रियादिभिः ।

उपमेयस्य यत्साम्यं गुणमात्रेण सोपमा ॥ २. ३०.

„ ३६ तमे—उपन्यसनमर्थस्य प्रक्रान्तादपरस्य यत् ।

ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासः पूर्वार्थानुगतो यथा ॥ २. ७१.

„ ३८ तमे—प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्तया ।

आक्षेप इति तं सन्तः शसन्ति द्विविधो यथा ॥ २. ६८.

„ ४० तमे—उपमानवतोऽर्थस्य यद्विशेषनिदर्शनम् ।

व्यतिरेकं तमिच्छन्ति विशेषोत्पादनाद्यथा ॥ २. ७५.

„ ४१ तमे—क्रियायाः प्रतिषेधेन तत्फलस्य विभावनात् ।

- ज्ञेया विभावनैवासौ सान्त्वर्थं कथ्यते यथा ॥ २. ७७.
 श्लोके ४२ तमे-यत्रोक्तेर्गम्यतेऽन्योऽर्थस्तत्समानविशेषणः ।
 सा समासोक्तिरुदिता संक्षिप्तार्थतया यथा ॥ २. ७९.
 ,, ४३ तमे-निमित्ततो यत्र वचो लोकातिक्रान्तगोचरम् ।
 मन्यन्तेऽतिशयोक्तिं तामलङ्कारतया यथा ॥ २. ८१.
 ,, ४४ तमे-भूयसामुपदिष्टानां क्रियाणामथ कर्मणाम् ।
 क्रमशो योऽनुनिर्देशो यथासंख्यं तदुच्यते ॥ २. ८९.
 ,, ४५ तमे-अविवक्षितसामान्यात् किञ्चिच्चोपमया सह ।
 अतद्गुणक्रियारोपादुत्प्रेक्षातिशयान्विता ॥ २. ९१.
 ,, ४६ तमे-स्वभावोक्तिरलङ्कार इति केचित् प्रचक्षते ।
 अर्थस्य तादवस्थये च स्वभावोऽभिहितो यथा ॥ २. ९३.
 गतोऽस्तमर्को भातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः ।
 इत्येवमादिकं काव्यं वार्तामेतां प्रचक्षते ॥ २. ८७.
 ,, ४८ तमे-रसवद्दर्शितं स्पष्टं शृंगारादिरसं यथा । ३. ६.
 ,, ५० तमे-पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते । ३. ८.
 ,, ५३ तमे-एतदेवापरेऽन्येन वाक्यार्थेनान्यथा विदुः ।
 नानारत्रवियुक्तं यत्तत् किलोदारमुच्यते । ३. १२.
 ,, ५५ तमे-उपमानेन यत्तत्त्वमुपमेयस्य साध्यते ।
 क्रियागुणाभ्यां नाम्ना च श्लिष्टं तदभिधीयते ॥ ३. १४.
 लक्षणं रूपकेऽपीदं विद्यते काममत्र तु ।
 दृष्टः प्रयोगो युगपदुपमानोपमेययोः ॥ ३. १५.
 श्लेषादेवार्थवचसो यस्य च क्रियते भिदा ।
 तत्सहोक्त्युपमाहेतुनिर्देशात् त्रिविधं यथा ॥ ३. १७.
 ,, ५८ तमे-अपन्हुतिरितीष्टात्र किञ्चिदन्तर्गतोपमा ।
 भूतार्थापह्नवाद्देवा क्रियतेऽस्या भिदा यथा ॥ ३. २१.

श्लोके ५९ तमे-एकदेशस्य त्रिगमे या गुणान्तरसंस्तुतिः ।

विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिर्मता यथा ॥ ३. २३.

" ६० तमे-दूराधिकगुणस्तोत्रव्यपदेशेन तुल्यता ।

किञ्चित्विधित्सया निन्दा व्याजस्तुतिरसौ यथा ॥ ३. ३१.

" ६१ तमे-उपमानस्य तद्भाविमुपमेयस्य रूपयन्

यो वदत्युपमाभेदमुपमारूपकं यथा । ३. ३५.

" ६२ तमे-न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया ।

तुल्यकार्यक्रियायोगादित्युक्ता तुल्ययोगिता । ३. २७.

" ६३ तमे-क्रिययैव तदर्थस्य विशिष्टस्योपदर्शनात्

इष्टा निदर्शना नाम यथेववतिभिर्विना । ३. ३३.

" ६४ तमे-गुणस्य च क्रियाया वा विरुद्धान्पक्रियाभिधा

क्रियाविशेषाभिधानाय विरोधं तं विदुर्यथा । ३. ३५.

" ६५ तमे-उपमानोपमेयत्वं यत्र पर्यायतो भवेत्

उपमेयोपमां धीरा ब्रुवते तां यथोदिताम् । ३. ३७.

" ६६ तमे-तुल्यकालक्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाश्रिते

वाक्येनैकेन कथ्येते सहोक्तिः सा मता यथा । ३. ३९.

" ६७ तमे-विशिष्टस्य यदादानमन्यापोहेन वस्तुनः

अर्थान्तरन्यासवती परिवृत्तिरसौ यथा । ३. ४१.

" ६८ तमे-उपमानोपमेयस्य तत्त्वं च वदतः पुनः

ससन्देहवचः स्तुत्यै ससन्देहं विदुर्यथा । ३. ४३.

" ६९ तमे-यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता

सादृश्यस्याविवक्षातस्तमित्याहुरनन्वयम् । ३. ४५.

" ७० तमे-श्लिष्टस्यार्थेन संयुक्तः किञ्चित्चोत्प्रेक्षयान्वितः

रूपकार्येण च पुनरुत्प्रेक्षावयवो यथा । ३. ४७.

" ७१ तमे-परा विभूषा संसृष्टिर्वहलङ्कारयोगतः

रचिता रत्नमालेव सा चैवं कथ्यते यथा । ३. ४९.
 उल्लोके ७२ तमे-आशीरपि केषाञ्चिदलङ्कारतया मता
 सौहृदस्याविरोधोक्तौ प्रयोगोऽस्याश्च तद्वयथा ३.५५.

द्वादशसर्गस्य

” १ मे-भाविकत्वमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम्
 प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते यत्रार्था भूतभाविनः ।
 चित्रोदात्ताद्भुतार्थत्वं कथायास्वभिनीतता
 शब्दानाकुलता चेति तस्य हेतुं प्रचक्षते । ३.५३-५४.

दण्डी काव्यादर्शस्य—

छितीयपरिच्छेदस्थे—

” २६६ तमे-अद्य या मम गोविन्द जाता त्वयि गृहागते
 कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैवागमनात् पुनः ३. ५
 तृतीय परिच्छेदस्थे

” १२० तमे-हिमापहामित्रघरैर्व्याप्तं व्योमाभिनन्दति । १. ४१

” १२५ तमे-अपार्थं व्यर्थमेकार्थं ससंशयमपक्रमम्
 शब्दहीनं यतिभ्रष्टं भिन्नवृत्तं विसन्धिकम् । ४. १.

” १२६ तमे-देशकालकलालोकन्यायागमविरोधि च । ४. २.

” १२८ तमे-समुदायार्थशून्यं यत्तदपार्थमितीष्यते । ४. ८.

नमिसाधू रुद्रटकृतकाव्यालङ्कारटीकायां—

१३ पृष्ठे-प्राकृतं संस्कृतं चैतदपभ्रंश इति त्रिधा । १. १६.

१४५,, -स मारुताकम्पितपीतवासा

विभ्रत् सलीलं शशिभासि शंखम् ।

यदुप्रवीरः प्रगृहीतशार्ङ्गः

सेन्द्रायुधो मेघ इवावभासे ॥ २. ४१.

स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो
मनोन्य (?) भीमं वपुरा५ कृष्णः ।
शतहृदन्द्रायुधवान् निशायां
संसृज्यमानः शशिनेव मेघः ॥ २. ५८.
निपेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः
शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।

जाज्वल्यमाना इव वारिधारा
दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात् ॥ २. ४७.

१४६ पृष्ठे—अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।
युगादौ भगवान् ब्रह्मा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः ॥ २. ५५
वनेऽथ तस्मिन् वनिताविहारिणः
प्रभिन्नदानार्द्रकटा मतङ्गजाः ।
विचित्रवर्हाभरणाश्च वर्हिणो
वभुर्दिर्वावामलविग्रहा ग्रहाः । २. ६३.

प्रतिहारेन्दुराज उद्भटकृतकाव्यालङ्कारलघुवृत्तौ—
४७ पृष्ठे—सप्तहोक्त्युपमाहेतुनिर्देशात् त्रिविधं यथा । ३. १७.
६२ पृष्ठे—अयं मन्दद्युतिर्भास्वानस्तं प्रति यियासति
उदयः पतनायेति श्रीमतो बोधयन् नरान् । ३. ३६.

७४ पृष्ठे—चित्रोदात्तादभुतार्थत्वं कथाया स्वभिनीतता ।
शब्दानाकुलता चेति तस्य हेतुं प्रचक्षते । ३. ५४.

७८ पृष्ठे—वृत्तदेवादिचरितशंसि चोत्पाद्यवस्तु च
कलाशास्त्राश्रयं चेति चतुर्धा भिद्यते पुनः । १. १७.

प्रेमचन्द्रतर्कदागीशः काव्यादर्शटीकायां—
प्रथमपरिच्छेदस्य—

१ श्लोके—सुपां तिङ्गं च व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलङ्कृतिम्

परिशिष्ट १

तदेतदादुः सौशब्धं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी । १. १४.

द्वितीयपरिच्छेदस्य

२२० श्लोके-सैषा सर्वैव वक्रोक्तिरनयाथार्थो विभाव्यते

यत्रोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना २.८५.

२३५ " -हेतुश्च सूक्ष्मलेशौ च नालङ्कारतया मता

समुदायाभिधेयस्य वक्रोक्त्यनभिधानतः । ३. ८६.

तृतीयपरिच्छेदस्य

१२७ " - प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तहीनं दुष्टं च नेष्यते । ४. २.

भोजराजः सरस्वतीकण्ठाभरणे—

२६ पृष्ठे-असिततिंतुगद्विच्छित् स्वःक्षितां पतिरद्विद्वक्

अमिद्भिः शुभ्रदृष्टैर्द्विषो जेघ्रोयिषीष्ट वः । १. ४६.

४९० पृष्ठे-किंशुकव्यपदेशेन तरुमारुह्य सर्वतः

दग्धादग्धामरण्यानां पश्यतीव विभावसुः । १. ९२.

मम्मटः काव्यप्रकाशस्य

षष्ठोल्लासे

—रूपकादिरलङ्कारस्तस्यान्यैर्वहुधोदितः

न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम् ।

रूपकादिमलङ्कारं बाह्यमाचक्षते परे

सुपां तिङ्गां च व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलङ्कतिम् ।

तदेतदादुः सौशब्धं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी

शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टं द्वयं तु नः । १. १३-१५.

दशमोल्लासे-सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयाथार्थो विभाव्यते

यत्रोऽस्यां कविभिः कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना २.८५

अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते

युगादौ भगवान् वंघाः विनिर्मित्सुरिव प्रजाः २.५५.

स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो
मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः ।
शतह्रदेन्द्रायुधवान् निशायां
संसृज्यमानः शशिनेव मेघः ॥ २. ५८.
निपेतुगस्यादिव तस्य दीप्ताः
शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।
जाज्वल्यमाना इव वारिधाराः
दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात् ॥ २. ४७.

भल्लिनाथो भट्टिकाव्यटीकायां—

एकादशसर्गस्य

१ मे श्लोके—श्राव्यं नातिसमस्तार्थं काव्यं मधुरमिष्यते
आविद्वदङ्गनावालप्रतीतार्थं प्रसादवत् । २. ३.

द्वादशसर्गस्य

१ मे श्लोके—भाविकत्वमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम्
प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते यत्रार्था भूतभाविनः ।
उदात्तार्थाद्भुतार्थत्वे कथायास्त्वभिनीतता
शब्दानाकुलता चेति तस्य हेतुं प्रचक्षते २. ५३-५४.

रुय्यकोऽलङ्कारसर्वस्वे

१८३ पृष्ठे—शब्दानुकूलता चेति तस्य हेतून् प्रचक्षते २. ५४.

वल्लभः सुभाषिनावल्यां—

१५४६—किञ्चुकव्यपदेशेन तरुमारुह्य सर्वतः

दग्धादग्धमरण्यान्यां पश्यतीव विभावसुः । २. ९२.

१६४४—नेयं विरौति भृङ्गाली मदेन मधुरस्वरा

अयमाकुष्यमाणस्य कन्दर्पधनुषो ध्वनिः । ३. २२.

वामनः स्वकाव्यालङ्कारमूत्रवृत्तौ—

पृष्ठे—सूर्याद्युसंमीलितलोचनेषु

दीनेषु पद्मानिलनिर्मलेषु ।

साध्व्यः स्वगेहेष्विव भर्तृहीनाः

केका विनेशुः शिखिनां मुखेषु ॥ २. ४६.

विश्वेश्वरपण्डितोऽलङ्कारकौस्तुभे—

२३ पृष्ठे—यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता

असादृश्यविवक्षातो वदन्ति तमनन्वयम् । ३. ४५.

हेमचन्द्रः काव्यानुशासने—

१७ पृष्ठे—गतोऽस्तमर्को भातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः

इत्येवमादि किं काव्यं वातमिनां प्रचक्षते ॥ २. ८७.

२८ " —नेयं विरौति भृङ्गाली मदेन मुखरा मुहुः

अयमाकृष्यमाणस्य कन्दर्पधनुषो ध्वनिः । ३. २२.

२६८ " —अहं त्वां यदि नेक्षेय क्षणमप्युत्सुका ततः

इयदेवास्त्वतोऽन्येन किमुक्तेनाप्रियेण ते २. ६९.

२७० " —स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुमुमायुधः

हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हृतं बलम् । ३. २४.

काव्यानुशासनटीकायां—

७ पृष्ठे—न स शब्दो न तद्वाच्यं न स न्यायो न सा कला

जायते यन्न काव्याङ्गमहो भारो गुरुः कवेः ।

२६७ पृष्ठे—सैषा सैवैव वक्रोक्तिरनयार्यो विभाव्यते

यत्रोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना २८५

२७९ " —व्यालवन्तो दुरारोहा रत्नवन्तः फलान्विताः

विषमाः भ्रमृतस्तेभ्यो भयमाशु प्रमादिनाम् ४. १९. ॥

परिशिष्ट २

भामहीयकाव्यालङ्कारस्थश्लोकानां

वर्णानुक्रमणी ।

अ			
अकवित्वमधर्माय०	१. १२.	अपामभ्यर्णवर्तित्वात्०	५. ५४.
अखण्डमण्डलः कवेन्दुः०	२. ४४.	अपार्थमित्यपेतार्थ०	४. ३.
अज्ञानसंशयज्ञान-०	५. ५३.	अपार्थं व्यर्थमेकार्थ०	४. १.
अण्णन्तादपि ङीविष्टः०	६. ५१.	अपीतमत्ताः शिखिनः०	२. ७८
अतोऽभिवाञ्छता कीर्ति०	१. ८.	अपुष्टार्थमवक्रोक्ति०	१. ३४.
अत्याजयत् यथा रामः०	५. ४४.	अभार्योदेन संस्कारं०	४. ४९
अत्रापि बहु वक्तव्यं०	४. ७.	अभ्यस्तात् भेरदादेशः०	६. ५८.
अत्रार्थपुनरुक्तं यत्०	४. १५.	अभ्यस्तेषु प्रयोक्तव्यं०	५. ५९
अथ नित्याविनाभावि०	५. ३१.	अमी नृपा दत्तसमग्रशासनाः२. १२.	
अथ प्रतिज्ञाहेत्वादि-०	५. १.	अमूनि कुर्वतेऽन्वर्थार्थम्०	२. २६.
अथ लिङ्गचोभेदौ०	२. ५२.	अंशुमद्भिश्च मणिभिः०	५. ६४.
अथाभ्युपगमप्राप्तिः०	५. ४५.	अयुक्तिमद्यथा दूताः०	१. ४२.
अद्य या मम गोविन्द०	३. ५.	अयं पद्मासनासीनः०	२. ५५.
अद्यारभ्य निवत्स्यामि०	५. ४३.	अयं मन्दद्युतिर्भास्वान्०	३. ३४.
अघनस्येव दातृत्वम्०	१. ३.	अर्थदुष्टं पुनर्ज्ञेयं०	१. ५०
अधिकारादपेतस्य०	३. २९.	अर्थज्ञानफलाः शब्दो०	६. १८
अनयाऽन्यदपि ज्ञेयं०	१. ५७.	अर्थादेवेति रूपादेः०	५. १०
अनन्तरैकान्तरयोः	२. १६.	अलङ्कारपदग्राम्य-०	१. ३५.
अनलङ्कृतकान्तं ते०	३. ५१.	अवलोक्य मतानि सत्कवीनां०६. ६४	
अनिवृद्धं पुनर्गाथा०	१. ३०.	अवाचो व्यक्तवाचश्च०	१. ४३.
अनुप्रासः सयमकः	२. ४.	अविगाहोऽसि नारीणां०	२. ५३.
अन्तर्योधशताकीर्ण०	४. ४०.	असन्तमपि यद्वाक्यं०	६. ४१.
अन्यापोहेन शब्दोर्थम्०	६. १६	अस्यन्तो विविधान्याजौ०	४. ४४.
अन्येषामपि कर्तव्या०	३. ५२.	अस्त्यात्मा प्रकृतिर्वैति०	५. १५.
अन्यैः स्वचरितं तस्यां०	१. २९	असितर्तितुगद्रिच्छित्०	१. ४६.
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां०	५. ५१	असिसङ्काशमाकाशम्०	५. ३४.
अन्वयव्यतिरेको हि०	५. ४८.	अस्मिन् जहीहि सुहृदि	
अपरं वक्ष्यते न्याय-०	५. ३०	प्रणयाम्यसूयाम्०	३. ५६.
अपह्नुतिस्मीष्टा च०	३. २१	अह्वयमसुभि(नि)र्मेदम्०	५. ६२.
अपह्नुति विशेष्योक्ति०	३. २	अहं त्वा यदि नैक्षेय०	२. ६९

आ		उपासितगुरुत्वात्त्वम्०	४. ११.
आकुमारमसन्दिग्ध-०	५. १९	उपेयुषामपि दिवम्०	१. ६.
आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासः०	२. ६६.	ऊ	
आगमो धर्मशास्त्राणि०	४. ४७.	ऊर्जस्वि कर्णेन यथा०	३. ७.
आदिमध्यान्तयमकं०	२. ९.	ऋ	
आदिमध्यान्तविषयं०	२. २५.	ऋषभात् पञ्चमात् तस्मात्०	४. ३३
आधिक्यमुपमानानां०	२. ६१.	ए	
आपाण्डुगण्डमेतत्ते०	१. ५६.	एकदेशस्य विगमे०	३. २३.
आशीरपि च केषाञ्चित्०	३. ५५.	एकेनैवोपमानेन०	२. ६२.
आहरिष्याम्यमूमद्य०	५. ३८.	एतद्वाह्यं सुरमि कुसुमम्०	१. ५९.
आहूतो न निवर्तये० २	५. ४२.	एतदेवापरेऽन्येन०	३. १२
इ		एलातक्कोलनाग-०	५. ६८
इति निगदितास्तास्ताः०	५. ६९	एवं णिचः प्रयोगस्तु०	६. ४६
इति सा धारितं मोहात्०	४. ३४	क	
इत्युक्त उपमाभेदः०	२. ६५.	कथमेकपदेनैव०	५. ६०.
इतिः प्रयुक्तः प्रायेण०	६. ५७	कथं पातोऽम्बुधाराणां	२. ४८.
इमकुम्भनिभौ बाला०	६. ४३.	कलासंकलना प्रज्ञा०	४. ३२.
इयन्त ईदृशा वर्णाः०	६. १३.	कवेरमिप्रायकृतैः०	१. २७
इयं चन्द्रमुखी कन्या०	६. ३०.	कान्ते इन्दुशिरोरत्न०	३. २७
उ		कार्योऽन्यत्र प्रतिज्ञायाः०	५. ४०
उच्यते कामस्तीदं०	२. ५७.	काव्यानि यदीमानि०	२. २०
उत्प्रेक्षावयवं चान्ये०	३. ४.	किञ्चित्काव्यानि नेयानि०	२. ४५.
उदात्तशक्तिमान रामः०	३. ११.	किञ्चिदाश्रयसौन्दर्यात्०	१. ५५.
उद्बुधशिशिरासारान्०	४. ३१.	किमयं शशी न स दिवा विराजते०	४४
उन्नतालोकदयिता०	३. १९.	किमत्ययं तु यः क्षेपः०	५. ४७.
उपन्यसनमन्यस्य०	२. ७१.	किमिन्द्रियद्रिषा ज्ञेयं०	५. ४६.
उपमानवतोयस्य०	२. ७५.	कियन्तः सन्ति गुणिनः०	२. ३६
उपमानेन तद्भावम्०	३. ३५.	कूजनात् कुरराणां च०	५. ४९.
उपमानेन यत्तत्त्वम्०	२. २१	केचिदोजोऽभिधित्सन्तः०	२. २.
उपमानेन यत्तत्त्वम्०	३. १४	किञ्चिन्तं च प्रयुञ्जीत०	६. ४९.
उपमानेन तत्त्वं च०	३. ४३	कमवृत्तिषु वर्णेषु०	४. ५.
उपमानोपमेयत्वम्०	३. ३७	कमागतं श्रुतिसुखं०	६. २८.
उपमारूपकं चान्यत्०	३. ३.	क्वचिदर्थे प्रसरता०	२. ५३
उपलप्स्ये स्वयं सीताम्०	५. ३७.	क्रियायाः प्रतिषेधे वा०	२. ७७
उपान्तरूढः पवनः०	३. २६	क्रिययैव विशिष्टस्य०	३. ३३.
उपासनेति च युचम्०	६. ५०	क्लिष्टं व्यवहितं विद्यात्०	१. ४०

ग

गाम्भीर्यलाघववतोः०	३. ५.
गिरामलङ्कारविधिः०	३. ५८.
गुणस्य वा क्रियाया वा०	३. २५.
गुरुपदेशादध्येतुं०	१ ५.
गुरोर्लघोश्च वर्णस्य०	४. २५.
गूढशब्दामिधानं च०	१ ४५.
गृध्वध्वसु वा नात्र०	३. ९.
गौडीयमिदमेतत्तु०	१. ३२.
ग्रहरपि गजादीनां०	२. ६४.
ग्राम्यानुप्रासमन्यत्तु०	२. ६.
ग्राह्यग्राहकभेदेन०	५. ९.

च

चतुर्वर्गामिधानेऽपि०	१. २१.
चाणक्यं नक्तमुपयान्०	३. १३.
विप्रोदात्ताद्भुतार्थत्वं०	३. ५४.
चीरीमतीररण्यानीः०	२. २९.

छ

छायावन्तो गतव्यालाः०	३. १८.
----------------------	--------

ज.

जरामेष विभर्मीति०	५. ३६.
जातयो दूषणाभासाः०	५. २९.

ड

डम्तुबिष्टं च कुमुदात्०	६. ५२.
-------------------------	--------

त.

त एत उपमादोषाः०	२. ४९.
तज्ज्ञैः काव्यप्रयोगेष०	५. ३३.
तडिद्वलयकक्षाणाम्०	२. २४.
तत्रासम्बन्धिनार्थेन०	२. ४९.
तदपोहेषु च तदा०	५. ८.
तदर्थहेतुसिद्धान्त-०	५ १३
तदेतदाहुः सौशब्द्यम्०	२. १५
तदेभिरङ्गैर्भूष्यन्ते०	५. ६६.
तयैव हि तदर्थस्य०	५. १४.
तस्य चाधिगमे यत्नः०	६. ४

तस्मात् कूटस्थ इत्येषा०	६. ११
तस्याहारी स्तनाभोगः०	६. ४७.
ताच्छील्यादिषु चेप्यन्ते०	६. ४८.
तामुत्कमनसं नूनं०	४. १६.
ताम्बूलरागवलयं०	३. ४६.
तिष्ठद्गुप्रभृतौ वाच्यौ०	६. ३५
तुल्यकाले क्रिये यत्र०	३. ३९.
तुल्यजातावदृष्टत्वात्०	५. ५५.
तुल्यश्रुतीनां भिन्नानां०	२. १७.
तुल्योदयावसानत्वात्०	३. ४८.
तृतीयैकवचः षष्ठ्याम्०	६. ४०.
तेषां कटतटभृष्टैः०	४. ३६.
त्रिरूपाल्लिङ्गतो ज्ञानम्०	५. ११.

द

दूराधिकगुणस्तोत्र-०	३. ३१
दूषणं न्यूनताद्युक्तिः०	५. २८.
देशकालक्रियालोक-०	४ २
द्रव्यक्रियाजातिगुण-०	६. २१
द्वयसचद्वयवाविष्टौ०	६. ५५.

ध

धावर्ता सैन्यवाहानां०	४. ३७.
धीरन्त्यशब्दविषया०	४. ६.
धीरैरालोकितप्रान्तम्०	६. २.
धूमादध्नकषात् साग्नेः०	५. ५०.
धर्मार्थकामकोपानाम्०	५. ३६.
धर्मार्थकामलोकेषु०	१. २.

न

न चापि समुदायिभ्यः०	६. १०
न ते धीर्धीरभोगेषु०	२ १३.
न दूषणायायमुदाहृती विधिः०	४. ५०.
न नितान्तादिमात्रेण०	१. ३६.
ननु चाश्मकवशादि०	१. ३३.
ननूपमीयते पाणिः०	२. ५६.
ननूपमानमेवास्तु०	५. ५६.
नन्वकारादिवर्णानां०	६. ८.
नमोऽस्तु तेभ्यो विद्वद्भ्यः०	४. ५.

न वक्त्रापरवक्त्राभ्यां०	१. २८.
न शब्दपुनरुक्तं तु०	४. १३.
न शिष्टैरुक्तमित्येव०	६. २७.
न सर्वसारूप्यमिति०	२. ६०.
न स शब्दो न तद्वान्चयम्०	५. ४.
नाटकं द्विपदी शम्भ्या०	१. २४
नानाधात्वर्थगम्भीरा०	२. १९.
नानार्थवन्तो ऽनुप्रासाः०	२. ७.
नानाभाषाविषयिणां०	६. २२.
नान्यप्रत्ययशब्दा ब्राक्०	६. ५.
नाप्रतीतान्यथा तत्त्वम्०	६. २६.
नाप्रयुक्तं प्रयुञ्जीत०	६. २४.
नापारयित्वा दुर्गाधम्०	६. ३.
नायकं प्रागुपन्यस्य०	१. २२.
निपेतुरास्यादिव तस्य दीप्तात्०	२. ४७.

निरुद्धार्थं मतं व्यर्थम्	४ ९.
नेयार्थं क्लिष्टमन्यार्थम्०	१ ३७.
नेयार्थं नीयते युक्तो०	१. ३८.
नेयं विरौति भृङ्गाली०	३. २२.
नैकत्रौकारभूयस्त्वं०	६. ६१.
न्यायः शास्त्रत्रिवर्गाक्तिः०	४. ३८
न्यूनस्यापि विशिष्टेन०	३. २७

प

पञ्चराजीति च यथा०	६. ३८
पदद्वयस्य सन्धाने०	१. ५२.
पदमेकं परं साधु०	५. ६१
पदानामेव संघातः०	४. ४.
परपक्षानुपादानम्०	५. २३.
परानीकानि भीतानि०	२. ७२.
पर्यायोक्तं यदन्येन०	३. ८.
पुञ्जीभूतमिव ध्वान्तम्०	२. ५१.
पुरा गौरिति विज्ञानम्०	६. १९.
पुंसि स्त्रियां च कस्वन्तम्०	६. ४२.
प्रकृतानाकुलध्व्य-०	१. २५.
प्रजाजनश्रेष्ठ वरिष्ठभूतम्०	५. ६३.

प्रणम्य सार्वं सर्वज्ञम्०	१. १.
प्रतिषेध इवेष्टस्य०	२. ६८.
प्रतीतशब्दमोजस्वि०	२. १८.
प्रतीतिरर्थेषु यतः०	६. ७.
प्रत्यक्षवाग्निनो तेन०	५. २०
प्रत्यक्षं कल्पनापोढम्०	५. ६.
प्रत्येकमसमर्थानाम्०	६. ९
प्रदाय वित्तमर्थभ्यः०	३. ४२.
प्रयुञ्जीताद्ययीभावम्०	६. ३४.
प्रायेण दुर्बोधतया०	५. २.
प्रायोपवेशाय यथा०	५. ४१.
प्रीणितप्रणयि स्वादु०	३. ३०.
प्रेयो गृहागतं कृष्णम्०	३. ५.
प्रेयो रसवदूर्जस्वि०	३. १.

भ.

भयशोकाभ्यसूयासु०	४ १४.
भरतस्त्वं दिलीपस्त्वम्०	५. ५९.
भाविकत्वमिति प्राहुः०	३. ५३.
भूभृतां पीतसोमानाम्०	४. ४८.
भ्रमति भ्रमरमाला०	४. २६.
भ्रातुर्भ्रातृव्यमुन्मथ्य०	५. ३९.

म.

मतुप्प्रकरणे जोत्स्ना०	६. ५६.
मदक्लिन्नकपोलानाम्०	१. ५८.
मदान्धमातङ्गविभिन्नसाला०	३. ५७.
मदो जनयति प्रीतिं०	२. २७.
मन्त्रदूतप्रयाणाजि०	१. २०.
मलये कन्दरोपान्त०	४. २९.
माधुर्यमभिबाञ्छन्तः०	२. १.
मायेव भद्रेति यथा०	१. ३९.
मालिनीरंशुकभृतः०	२. २८.
मुखं पद्ममिवेत्यत्र०	५. ५७.
मुख्यस्तावदयं न्यायः०	६. ६.

य

यतिश्छन्दोनिरुद्धानाम्०	४. २४.
-------------------------	--------

शेषो हिमगिरिस्त्वं च०	३. २८.
श्रव्यं नातिसमस्तार्थं०	२. ३.
श्रुतिदुष्टार्थदुष्टे च०	१. ४७.
श्रुते सामान्यधर्माणां०	४. १७.
श्रोत्रादि न तु दुर्वोधं०	६. २५.
श्लिष्टस्यार्थेन संयुक्तः०	३. ४७.
श्लेषादेवार्थवचसो०	३. १७.

ष

षण्णामृतानां भेदेन०	४. ३०.
---------------------	--------

स

स एकस्त्रीणि जयति०	३. २४.
स कूटस्थोऽनपायी च०	६. १४.
सखि ! मानं प्रियं धेहि०	४. १०.
सचेतसो वरेभस्य०	४. ४६.
सत्त्वादयः प्रमाणाभ्यां०	५. ५.
सन्दष्टकसमुद्रादेः	२. १०.
सन् द्वयोरिति यः सिद्धः०	५. २२.
सन्निवेशविशेषस्तु०	१. ५४.
सन् पक्षोऽसदृशो सिद्धः०	५. २१.
सपीतवासा प्रगृहीतशार्ङ्गो०	२. ५८.
समग्रगणायाम०	३. ३६.
समस्तवस्तुविषय०	२. २२.
समानवस्तुन्यासेन०	२. ३४.

स मारुताकम्पितपीतवासाः०	२. ४१.
-------------------------	--------

समारोपः किलैतावान्०	४. ७.
समाहितं राजमित्रे०	३. १०.
समुदायार्थशून्यं यत्०	४. ८.
सरूपवर्णविन्यासं०	२. ५.
सर्गबन्धेऽभिनेयार्थं०	१. १८.
सर्गबन्धे महाकाव्यं०	१. १९.
सर्वं सर्वेण सारुप्यं०	२. ४३.
सर्वथा पदमप्येकं०	१. ११.

सर्वशास्त्रविरुद्धत्वात्०	५. १८.
सर्वेभ्यश्च भृशादिभ्यः०	६. ३९.
ससंशयमिति प्राहुः०	४. १८.
स्वरूपशेषं तु पुमान्०	६. ३२.
स्वविक्रमाक्रान्तभुवः०	२. ७०.
स्वसिद्धान्तविरोधित्वात्०	५. १७.
साधुः संसारात्०	२. १२.
साधुना साधुना तेन०	२. ११.
साध्यधर्मानुगतः०	५. २४.
साध्यसाधनधर्माभ्यां०	५. २६.
साध्येन लिङ्गानुगतिः०	५. २७.
साधुसाधारणत्वादि०	२. २५.
सामान्यगुणनिर्देशात्०	२. ३८.
स्थास्तुजंगमभेदेन०	४. ३५.
स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं०	५. ३.
सितासिताक्षीं०	२. १४.
सितासिते पक्षमवर्त्तां०	२. ७६.
सिद्धो यश्चोपसंख्यानात्०	६. २९.
सुगन्धि नयनानन्दि०	३. ३८.
स्फुरत्तडिद्वलयिनो०	४. २३.
सूत्रकृतपादकारेष्टं०	४. २२.
सूत्रज्ञापकमात्रेण०	६. ३७.
सूत्रात्मसं पदावर्तं०	६. १.

ह

हतोऽनेन मम भ्राता०	४. ४३.
हन्तुमेव प्रवृत्तस्य०	१. ५१.
हितप्रकरणे णं च०	६. ५३.
हिमपाताविलिदिशः०	३. ४०.
हिमापहामित्रधरैः०	१. ४१.
हिरण्यरेता संवाधः०	१. ४९.
हिशब्देनापि हेत्वर्थ-०	२. ७३.
हीनता संभवो लिङ्ग-०	२. ३९.
हेतुप्रदीपदीप्तत्वम्०	५. ५२.

परिशिष्ट ३

काव्यालङ्कारे समुल्लिखितानां ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तृणां च

वर्णक्रमेण नामानि—

१ अच्युतोत्तर	२-१६	७ रत्नाहरण	३-८
२ कणभक्ष	५-१७	८ राजमित्र	२-४५, ३-१०
३ न्यासकार	६-३६	९ रामशर्मा	२-१९, २-५८
४ पाणिनि	६-६३	१० शाखवर्धन	२-४७
५ पादकार	४-२२	११ सालानुरीय (पाणिनि)	६-६२
६ मेघावी	२-४०, २-८८	१२ सूत्रकृत्	४-२२



१६२

१६२

विनायक

INDEX

अच्युतोत्तर	२१९	काव्यलक्षणम्	११६
अतिशयोक्तिः	२१८१-८५	काव्यसाधनानि	११९-१५
अनन्वयः	३१४५-४६	काव्यस्य निरवयवत्वम्	५१६०-६९
अनुप्रासः	२१५-८	गुणाः	२११-३
अनुमानम्	५१११	तुल्ययोगिता	२१२७-२८
अपक्रमम्	४१२०-२१	दीपकम्	२१२५-२९
अपह्नुतिः	३१२०-२१	दृष्टान्तः	४१५८-५९
अपार्थम्	४१३-८	देशविरोधी	४१२८-२९
अप्रस्तुतप्रशंसा	३१२९-३०	दोषाणां गुणत्वम्	११५४-५९
अर्थान्तरन्यास	२१७१-७४	निदर्शना	३१३३-३४
आक्षेपः	२१६७-७०	न्यायविरोधी	४१३८-४६
आगमविरोधी	४१४७-४९	न्यासकार	६१३६
आशीः	३१५५-५७	परिवृत्तिः	३१४१-४२
उदात्तम्	३१११-१३	पर्यायोक्तम्	३१८-९
उपमा	२१३०-३८	पाणिनि	६१६३
उपमादोषाः	२१३९-६४	पादकार	४१२२
उपमारूपकम्	३१३५-३६	प्रतिज्ञा	५११२
उपमेयोपमा	३१३७-३८	प्रतिज्ञादोषाः	५११३-२०
उत्प्रेक्षा	२१९१-९२	प्रत्यक्षम्	५१६-१०
उत्प्रेक्षावयवः	३१४७-४८	प्रसादः	२१३
एकार्थम्	४११२-१६	प्रेयः	३१४-५
ओजः	२१२	भाविकत्वम्	३१५३-५४
ओजस्वी	३१७	भिन्नवृत्तम्	४१२५-२६
कणभक्ष	५११७	माधुर्यम्	२१३
कलाविरोधी	४१३२-३४	मेधावी	२१४०; २१८८
कालविरोधी	४१३०-३१	यतिभ्रष्टम्	४१२४
काव्यदोषाः	११३७-५३	यथासंख्यम्	२१८९-९०
काव्यप्रशंसा	११२-८	यमकम्	२१९-२०
काव्यभेदाः	१११६-३६	रसवत्	३१६

रत्नाहरण	३१८	विवेकः	६१२२-६१
राजमित्र	२४५; ३१११	शाखवर्धन	२१४६
रामशर्मा	२११९; २१५	शास्त्रस्य काव्योपयोगित्वम्	५११-४
लेशः	२१८६-८७	श्लिष्टम्	३११४-२०
विभाषणा	२१७७-७८	समासोक्तिः	२१७९-८०
विरोधः	३१२५-२६	समाहितम्	३११०
विशेषोक्तिः	३१२३-२४	ससन्देहः	३१४३-४४
विसन्धि	४१२७	ससंशयः	४११७-१९
व्यतिरेकः	२१७५-७६	सहोक्तिः	३१३९-४०
व्यर्थम्	४१९-११	सालातुरीय	६१६३
व्याजस्तुतिः	३१३१-३२	सूक्ष्मम्	२१८६-८७
शब्दभेदाः	६१२१	सूत्रकृत	४१२२
शब्दशास्त्रस्य		संस्पष्टिः	३१४९-५२
काव्यरचनायामुपयोगित्वम्	६११-६	स्वभावोक्तिः	२१९३-९४
शब्दस्वरूपनिर्णयः	६१७-२०	हेतुः	२१८६-८७
शब्दहीनम्	४२२-२३	हेतुः तद्दोषाश्च	५१२१-५७
शब्दानां साधुत्वासाधुत्व-			



नवीन प्रकाशन

- १ अथर्ववेद-परिशिष्ट । संपादक जार्ज मेलबोन बोलिङ्ग तथा जुलियस फॉन नेजलीन, हिन्दी-टिप्पणियों सहित । सम्पादक-डॉ० रामकुमारराय ७५-००
- २ तत्त्वप्रकाशः । धाराधीश्वरभोजकृतः तात्पर्यदीपिका-वृत्ति-व्याख्याद्वयः हिन्दीभाषानुवादसहित । सम्पादक-डॉ० कामेश्वरनाथ मिश्र ३०-००
- ३ मन्त्रयोगसंहिता । मूल तथा आंग्लानुवादसहित । सम्पादक-डॉ० रामकुमार राय ३५-००
- ४ सरस्वतीकण्ठाभरणम् । महाराजाधिराजभोजकृतं (चित्रप्रकरण-सहितम्) प्रथमोभागः । रत्नदर्पणाख्यसंस्कृत-स्वरूपानन्दभाष्यनाम हिन्दी-व्याख्याद्वयोपेतम् । व्याख्याकार-डॉ० कामेश्वरनाथ मिश्र ३५-००
- ५ तत्त्वप्रभावली । श्री श्रीशैतायनीयं विशिष्टं न्यायशास्त्रम् । पण्डितधुरन्धर-श्रीकृष्णवल्लभाचार्यस्वामीनारायणविरचितम् ५०-००
- ६ श्रीयुगलशतदलम् । (श्रीराधाकृष्णयुगलीयं रहो गीतिकाव्यम्) श्रीसत्यव्रत शर्मा 'मुजन', शास्त्री ४०-००
- ७ आङ्ग्लरोमाञ्चम् । अंग्रेजी मूल तथा संस्कृत अनुवादसहित । डॉ० हरिहर वि० त्रिवेदी तथा लक्ष्मीनारायण ओ० जोशी १५-००
- ८ वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली । प्रकाशनानन्दकृत अंग्रेजी अनुवाद तथा टिप्पणियों सहित । सम्पादक आर्थर वेनिस ५०-००
- ९ संगीत का विकास और विभूतियाँ । ले०-श्रीपदवन्द्योपाध्याय ६-००
- १० श्रीगङ्गावद्नीता । श्रीमत्परमहंस-परिव्राजकाचार्य-मधुसूदनसरस्वती-विरचिता-गृढार्थदीपिकाव्याख्यासहिता महामहोपाध्याय पण्डित श्रीहरिहर कृपालुद्विवेदिना कृततत्त्वविवेचनपुरस्सरं सट्टिप्पण हिन्दी भाषानुवादेन समलंकृता पण्डित श्रीब्रह्मदत्त द्विवेदिना सम्पादिता च ५०-००
- ११ मेघदूतम् । महाकवि कालिदास विरचित । जगद्गुरु आचार्य श्री चरणतीर्थ जी महाराज कृत 'कात्यायनी' संस्कृत टीका, आंग्लभाषा-नुवाद तथा विशद आंग्लभूमिका सहित । मेघ २०-००
- १२ भारतीयदर्शन । (भारतवर्ष की विविध दार्शनिक-वैदिक और तान्त्रिक-विचारधाराओं का प्रामाणिक विवेचन) सभी विश्वविद्यालयों में बो० ए०, एम० ए० का पाठ्यग्रन्थ, लेखक आचार्य बलदेव उपाध्याय ४५-००

प्रासिस्थान—चौखम्भा ओरियन्टालिया

पो० बाक्स नं० ३२, वाराणसी

शाखा—बंगलो रोड, ६ यू० बी० जवाहर नगर

दिल्ली-११०००७